

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»

На правах рукопису

ПЛАШОВЕЦЬКИЙ ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ

УДК 35.078.1+351.853

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ВІКУ

Спеціальність: 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-
виконавче право

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Марисюк Костянтин Богданович

доктор юридичних наук, доцент

Львів – 2017

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП	4-11
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКУ ОСОБИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ	12-56
1.1. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві..	12-24
1.2. Історія розвитку законодавства про вік суб'єкта злочину	24-42
1.3. Історія розвитку законодавства про вік потерпілого від злочину.....	41-54
Висновки до розділу 1.....	54-56
РОЗДІЛ 2. ВІК ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	57-105
2.1. Сутність, періодизація та кримінально-правове значення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність	57-84
2.2. Вік як ознака спеціального суб'єкта злочину.	85-94
2.3. Проблеми вікової неосудності.	93-103
Висновки до розділу 2.....	104-105
РОЗДІЛ 3. ВІК ЯК ОЗНАКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	106-160
3.1. Кримінально-правове значення віку потерпілого від злочину.....	106-125
3.2. Малолітній або похилий вік потерпілого від злочину як обставина, що обтяжує покарання	125-148
3.3. Вік потерпілого як кваліфікуюча ознака в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України	148-158
Висновки до розділу 3.....	159-160
ВИСНОВКИ.....	161-165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166-188
ДОДАТКИ.....	189-200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
- ВССУ – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ
- ВСУ – Верховний Суд України
- ЄС – Європейський Союз
- КК України – Кримінальний кодекс України 2001 р.
- КМУ – Кабінет Міністрів України
- Конвенція – Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини 1950 р.
- КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.
- КС України – Конституційний Суд України
- РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
- РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
- СК України – Сімейний кодекс України
- УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
- УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
- УНР – Українська Народна Республіка
- ЦК України – Цивільний кодекс України

ВСТУП

Актуальність теми. Вік – одна з найважливіших та найскладніших категорій у науці. Уже найзагальніше, формальне його визначення має два значення, кожне з яких широко застосовуються як в історико-біологічних науках, так і в науках про неживу матерію – це абсолютний і умовний вік. Важливе значення має вік для юридичних наук, зокрема для кримінального права.

У кримінальному праві вік здебільшого розглядають як ознаку суб'єкта злочину. Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини. Це законодавче положення стосується лише суб'єкта злочину, хоча вік тісно взаємозв'язаний і з кримінально-правовим статусом потерпілого від злочину. Привілейоване становище поряд з іншими потерпілими від злочину, відповідно до Кримінального кодексу України, мають малолітні, неповнолітні та особи похилого віку.

Встановлення вікових меж настання кримінальної відповідальності та вдосконалення кримінально-правової охорони потерпілих різних вікових груп є важливим напрямом кримінальної політики будь-якої держави. Вік багато в чому визначає потреби, життєві цілі людей, коло їхніх інтересів, спосіб життя, що не може не позначатися на протиправних діях особи. Якщо людина зрілого віку в сучасних умовах може ставити перед собою соціальні завдання і успішно вирішувати їх, то неповнолітні особи й особи похилого віку далеко не завжди здатні самостійно створювати адекватні своїм потребам життєві умови, усвідомлювати свої дії та керувати ними. Відповідно потрібний диференційований підхід як під час здійснення кримінально-правового захисту, так і у разі притягнення до кримінальної відповідальності осіб різних вікових груп.

Актуальність вибраної теми зумовлюється і тим, що визначення понять «вік», «немовля», «малолітня особа» законодавець залишив на розсуд осіб, які керуються нормами кримінального законодавства у своїй практичній діяльності.

Теоретичним дослідженням різноманітних аспектів кримінально-правової диференціації віку особи приділяли увагу такі вчені, як А. Андрушко, Д. Бараненко, В. Бурдін, М. Вовк, Т. Гончарова, О. Гришко, В. Грищук, С. Денисов, О. Зайцев, Т. Іванюк, М. Короленко, В. Лень, Р. Максимович, К. Марисюк, Н. Мирошниченко, В. Мороз, В. Павлов, А. Павловська, Т. Приходько, О. Сапожнікова, А. Строган, Я. Ступник, В. Терентьев, Н. Юзікова.

Визнаючи вагомий внесок згаданих вчених у вирішення заявленої проблематики, слід все ж зауважити про відсутність комплексних монографічних робіт, присвячених саме кримінально-правовій диференціації віку. Наявні напрацювання здебільшого узагальнені й не вирізняються детальною характеристикою саме питань кримінально-правової диференціації віку, що залишає чимало вільних зон для наукового пошуку.

Отже, тема дисертаційного дослідження є актуальною та перспективною у науковому плані.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконано відповідно до положень розділу 4 Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015; розділу 4 Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 511/2015, Постанови НАН України від 20.12.2013 р. № 179 «Про Основні наукові напрями та найважливіші проблеми фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки» та рекомендацій Ради президентів академій наук України для ВНЗ щодо виконання досліджень за пріоритетними науковими напрямами досліджень (п. 3.4 «Політико-правові науки»); в межах

НДР Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права».

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний правовий аналіз особливостей кримінально-правової диференціації віку особи.

Завдання дисертаційної роботи сформульовані відповідно до поставленої мети і полягають у тому що необхідно

- проаналізувати поняття віку особи та особливості його диференціації в кримінальному праві та сформулювати власне визначення поняття «вік особи»;

- дослідити історію розвитку законодавства про вік суб'єкта злочину;

- охарактеризувати особливості становлення та розвитку законодавства про вік потерпілого від злочину;

- визначити сутність віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

- висвітлити особливості періодизації та кримінально-правове значення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

- проаналізувати мінімальну вікову межу суб'єкта злочину та визначити можливості її коригування;

- розглянути особливості віку як ознаки спеціального суб'єкта злочину;

- дослідити кримінально-правове значення віку потерпілого від злочину;

- проаналізувати малолітній або похилий вік потерпілого від злочину як обставину, що обтяжує покарання;

- визначити особливості віку потерпілого як кваліфікуючої ознаки в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України;

- сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке стосується віку особи в кримінальному праві.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що зумовлюють особливості кримінальної відповідальності осіб різних вікових

категорій, а також відносини, які визначають роль потерпілих осіб похилого віку та неповнолітніх у кримінальному праві.

Предмет дослідження – кримінально-правова диференціація віку особи.

Методи дослідження. Методи дослідження вибрано відповідно до поставлених у роботі мети та завдань, з урахуванням об'єкта і предмета дисертаційного дослідження.

На всіх етапах дисертаційного дослідження використовувалися загальні методи наукового пізнання (діалектичний, спостереження, порівняння, абстрагування, аналізу і синтезу, індукції та дедукції, узагальнення, сходження від абстрактного до конкретного).

В основу дисертації покладено діалектичний метод дослідження правових явищ, за допомогою якого досліджено поняття віку як правової категорії (підрозділ 1.1). Історичний та історико-правовий методи були використані під час дослідження становлення та розвитку законодавства щодо вікових особливостей суб'єкта злочину та потерпілих (підрозділи 1.2 і 1.3). Формальний, системно-структурний та формально-юридичний методи дозволили проаналізувати сутність та періодизацію віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (підрозділ 2.1).

Порівняльно-правовий метод застосовувався в процесі порівняння КК України із законодавчими актами зарубіжних країн (підрозділи 1.1, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2). Статистичний метод здебільшого використовувався під час розгляду питань, пов'язаних з віковими особливостям окремих потерпілих (підрозділ 3.1). Системний, спеціально-юридичний, функціональний методи здебільшого використовувались під час розгляду питань щодо віку як ознаки суб'єкта в кримінальному праві, а також під час дослідження віку як ознаки потерпілого від злочину (розділ 2, розділ 3).

Під час формулювання висновків до розділів та загальних висновків були використані методи узагальнення та прогнозування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у межах

зазначеної роботи вперше комплексно досліджено особливості кримінально-правової диференціації віку особи. На підставі результатів дослідження ми особисто сформулювали та обґрунтували наукові положення, висновки та пропозиції, які характеризуються тим чи іншим ступенем новизни:

вперше:

– запропоновано закріпити на законодавчому рівні поняття «немовля», під яким пропонується розуміти дитину віком до одного року, а також, з метою ефективнішого захисту цих дітей, – доповнити склади злочинів, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на неповнолітніх або (і) малолітніх, ознакою, яка б передбачала відповідальність за вчинення аналогічних дій щодо немовлят;

– запропоновано закріпити на законодавчому рівні поняття «вікова неосудність», вважаючи її характерними рисами: досягнення особою встановленого віку настання кримінальної відповідальності; підтверджений результатами психолого-психіатричної експертизи факт наявності відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом; обумовлену наявністю відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, нездатність особи до усвідомлення суспільно небезпечного характеру (фактичного характеру і соціальної значущості) своїх дій;

– обґрунтовано необхідність визнання скоєння злочину особою похилого віку обставиною, яка пом'якшує покарання, у зв'язку з чим запропоновано ч. 1 ст. 66 КК України доповнити пунктом 10 такого змісту: «вчинення злочину особою похилого віку».

удосконалено:

– нормативне розуміння поняття «вік особи», під яким у широкому значенні пропонується розуміти календарний період, починаючи від дня народження до будь-якого хронологічного моменту в її житті, а у вузькому значенні – календарний період психофізіологічного стану особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та юридичні зміни і наслідки;

– підходи до періодизації віку потерпілих, яких запропоновано розділити на такі категорії: новонароджена дитина –дитина віком до одного місяця; немовля –дитина віком до одного року; малолітня дитина –дитина віком до чотирнадцяти років; неповнолітня дитина –дитина віком до вісімнадцяти років; дорослі особи (жінки з 18 до 55 років, чоловіки з 18 до 60 років); особи похилого віку (жінки віком від 55 років, чоловіки віком від 60 років);

– ідеї щодо доцільності закріплення у вітчизняному кримінальному законодавстві пом'якшеної (т. зв. «пільгової») кримінальної відповідальності осіб у віці 18–21 рр. або ж застосування до них норм, які стосуються кримінальної відповідальності неповнолітніх, у випадку встановлення щодо останніх виключних обставин (наприклад, відсталість у психічному розвитку, збіг сімейних чи інших тяжких особистих обставин тощо).

набули подальшого розвитку:

– пропозиції щодо необхідності зниження законодавчо закріпленого мінімального віку кримінальної відповідальності, у зв'язку з чим запропоновано загальний вік останньої зменшити до 15 років, а знижений – до 13 років, що пояснюється швидшим темпом розвитку сучасних дітей та сприятиме запобіганню злочинності у цій групі населення;

– твердження про історичну обумовленість нормативного закріплення питань диференціації віку у вітчизняному кримінальному законодавстві. Встановлено, що перші приписи, які встановлювали особливі правила відповідальності неповнолітніх осіб, з'явилися ще в уставах князів Володимира та Ярослава Мудрого, а осіб, які досягли похилого віку, – у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати наукових досліджень, сформульовані у висновках та рекомендаціях, можуть бути використані:

у науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення наукових положень про диференціацію віку особи у кримінальному праві;

у правотворчості – для надання пропозицій щодо вдосконалення Кримінального кодексу України щодо корегування положень, пов'язаних з диференціацією віку особи, зокрема – щодо криміналізації жорстокого поводження з особами похилого віку;

у правозастосовній діяльності – для надання пропозицій щодо вдосконалення діяльності правоохоронних та судових органів України у питаннях визначення віку суб'єкта злочину та потерпілого (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльність Головного управління Національної поліції у Львівській області від 4 жовтня 2016 р.);

у навчальному процесі – під час викладання дисциплін «Кримінальне право», «Кримінологія», «Основи кримінально-правової кваліфікації», похідних від них спеціальних курсів та дисциплін у вищих навчальних закладах та на факультетах юридичного спрямування, а також під час написання монографій, підручників, посібників (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальний процес ПВНЗ «Львівський університет бізнесу та права» від 15 січня 2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового пошуку автора. Сформульовані положення, узагальнення, оцінки та висновки автор одержав особисто.

Апробація результатів дисертації. Одержані у процесі дослідження висновки, узагальнення і пропозиції здобувача оприлюднювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Україна і світ в контексті глобальних трансформацій» (м. Львів, 16–17 травня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегії політики безпеки у XXI столітті» (м. Львів, 23–25 жовтня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Безпека, екстремізм, тероризм» (м. Львів, 23–24 квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ - 2016» (м. Львів, 16 січня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у десяти наукових працях, зокрема у п'яти наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, одній статті, опублікованій у науковому виданні іноземної держави, та чотирьох тезах наукових доповідей. Усі наукові праці, в яких відображено основні положення роботи, написані без співавторів.

Структура дисертаційної роботи визначається її метою та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (223 найменування) і трьох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 200 сторінок, з них основний текст займає 165 сторінок, список використаних джерел – 23 сторінки, додатки – 12 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІКУ ОСОБИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

1.1. Поняття віку особи та його диференціація у кримінальному праві

Вік особи – одна із фундаментальних та складних категорій, що стосуються розвитку особи, вивченням якої займаються різноманітні науки, такі як біологія, медицина, педагогіка, психологія, юриспруденція.

Під віком людини у сучасній юридичній літературі розуміють період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку (хронологічний вік), а також характеристику певного періоду життя людини, що відображає анатомо-фізіологічний стан її організму (біологічний вік) [190, с. 471].

Залежно від біологічних, соціально-психологічних та хронологічних ознак А. Коробєєв виділяє такі види віку особи:

1. Біологічний (синоніми – функціональний, морфологічний, медичний).
2. Календарний (паспортний, хронологічний).
3. Соціально-правовий (нормативний, соціологічний, соціально-психологічний) [170, с. 344–345].

Вчені-біологи зазначають, що біологічний вік – це модельне поняття, яке виступає мірою відповідності індивідуального морфофункціонального рівня певній середньостатистичній нормі популяції, відображає нерівномірність розвитку, зрілості та старіння різних фізіологічних систем і темпу вікових змін адаптаційних можливостей організму. При цьому, як зазначає Л. Вовканич, біологічний вік у період росту і розвитку визначається мірою наближеності організму в цілому, а також його органів і систем до стану, характерного для дорослого організму. Біологічний вік дорослого визначається мірою вираженості процесів старіння [27, с. 9]. Крім того, біологи вважають, що біологічний вік є інтегральним показником рівня

індивідуального здоров'я людини, що характеризує функціональні, регуляторні та адаптаційні особливості організму [213, с. 130].

Біологічний вік низка авторів визначає як середнє таких компонентів: а) функціональний вік; б) патологічний вік; в) психологічний вік.

Функціональний вік відображає вікову динаміку фізіологічних функцій і функціональних резервів. Функціональний вік може істотно зменшуватися під впливом раціонально спланованих фізичних навантажень. Під час оцінювання функціонального віку бажано враховувати показники фізичної працездатності, пізнавальної діяльності та емоційний профіль особи.

Патологічний вік – це відображення часової динаміки кількості й інтенсивності захворювань і передпатологічних станів особи, що впливають на очікувану тривалість життя. Характеристика патологічного віку визначає специфіку лікування, профілактики і геропротекції.

Психологічний вік – це об'єктивна, історично мінлива, хронологічна та історична зафіксована стадія розвитку індивіда в онтогенезі [216, с. 20]. Кожен психологічний вік у людському житті має визначені нормативи, встановивши які, можна оцінити адекватність розвитку індивіда, і які стосуються психофізичного, інтелектуального, емоційного та особистого розвитку [114, с. 8]. Поняття психологічного віку в Кримінальному кодексі України не формулюється, але у ст. 103 КК України законодавець зауважує, що, призначаючи покарання неповнолітньому, суд, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 КК, повинен враховувати також рівень розвитку підлітка. Необхідність установлення психологічного віку виникає у випадках, коли психічний розвиток неповнолітнього, який вчинив кримінально-протиправне діяння, суттєво відхиляється від вікових закономірностей і виявлено психічне (розумове та індивідуальне) відставання. І. Кудрявцев характеризує психологічний вік як якісно визначений період розвитку неповнолітнього, який охоплює хронологічний проміжок у декілька років та обмежений критичними точками [100, с. 159]. Найвдалішим є визначення психологічного віку, сформульоване Л. Борових:

різні вікові періоди психічного розвитку, які за своїми показниками можуть відповідати або не відповідати хронологічному віку вікових груп, що виділяються у психологічній науці [15, с. 8].

Поняття біологічного віку виникло внаслідок наявності індивідуальних відмінностей у швидкості перебігу вікових змін. Саме це явище є причиною розбіжності між календарним (хронологічним) і біологічним віком організму.

Календарний (хронологічний) вік відображає середній темп старіння організму і його систем для певної популяції, характеризує стандартні середні ймовірності смерті та очікуваної тривалості життя. Це об'єктивний показник, зв'язаний з фізичним перебігом часу, який вимірюється в абсолютних фізичних одиницях часу [149, с. 51].

Соціальний вік тісно взаємопов'язаний з професійними можливостями особи та соціальними межами відповідальності. Зокрема, це стосується спеціальних суб'єктів злочину, на яких може покладатись відповідальність за службові злочини лише у разі досягнення ними певного віку. Наприклад, суддею може бути особа, яка досягла 25 років і відповідно суддя як суб'єкт злочинів проти правосуддя може нести відповідальність лише після досягнення цього віку. В. Розенко зауважує, що соціальний вік не розглядається як самостійна категорія, тому що замість нього розглядаються ознаки спеціального суб'єкта [169, с. 39].

Певне значення вік особи має і для філософії. Вік у філософії – це один з періодів, етапів або циклів розвитку людини. Настання кожного віку супроводжується фізіологічними змінами в організмі. Ще древні філософи говорили про сім важливих семилітніх вікових циклів, відлік яких починають від народження людини [185].

У педагогічній літературі віком прийнято називати період розвитку людини, що характеризується якісними змінами у фізичних і психічних процесах, підпорядкований особливим закономірностям в їх проходженні [220, с. 3].

В сучасному кримінальному праві існують різноманітні думки щодо

поняття «вік особи». Так, М. Коржанський зазначає, що віком особи є юридично визначений термін життя [82, с. 28]. Автори науково-практичного коментаря до КК України під віком людини розуміють певний період її розвитку [128, с. 74]. Майже аналогічної думки дотримується П. Хряпінський, який зазначає, що вік людини – це певний етап її розвитку, який характеризує ступінь формування особистості [91, с. 110]. М. Мельник та В. Клименко зауважують, що вік – це не просто період життя, а період, який має бути встановлений документально [88, с. 102].

Існують й інші думки щодо визначення поняття віку в кримінальному праві. Так, В. Квак вважає, що вік, як кримінально-правова категорія, – це встановлена кримінальним законом кількість часу, прожитого особою, а також ступінь її психологічного, фізіологічного і соціального розвитку, що характеризує можливість особи усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними [75, с. 144]. З цією думкою не можна повністю погодитися. Вважаємо, що це визначення охоплює лише вік, передбачений ст. 22 КК України, проте в кримінальному законі значення має і вік потерпілого.

Віком, як правило, є певна кількість часу, який вже минув. Під віком особи також можна розуміти певний строк життя (існування) людини. Вік вираховують за допомогою календарних років, які прожила певна людина. Інша справа, що з цим прожитим часом може пов'язуватися багато фізіологічних, біологічних та інших змін. Водночас сутність цього явища є незмінною і характеризується об'єктивністю, незалежністю від волі людини і є певним критерієм її загального розвитку. Цей критерій потрібний для того, щоб оцінити найрізноманітніші явища та їх розвиток.

В. Бурдін звертає увагу, що саме таке розуміння віку як певного хронологічного проміжку часу дає змогу вирішити й іншу проблему, яка стосується вікового розвитку. Зокрема, вищезазначений науковець стверджує, що у юридичній літературі по-різному запропоновано вирішувати питання про кримінальну відповідальність осіб, які не досягли встановленого в законі віку, але демонструють ступінь інтелектуального та вольового

розвитку, який відповідає вимогам винної відповідальності [22, с. 147].

Отже, вік особи необхідно розглядати у широкому та вузькому значенні. Під віком особи в широкому значенні слід розуміти календарний період від дня народження до будь-якого хронологічного моменту в її житті. У вузькому значенні – це календарний період психофізіологічного стану особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та юридичні зміни і наслідки. Відповідно, межі вказаних видів умовні, оскільки кожен з них тісно переплітається з іншими.

Традиційно у кримінально-правовій науці стверджується, що особа досягає певного віку не у день свого народження, а наступного дня з 00.00 годин. У п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» передбачено, що вік неповнолітнього підсудного встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження, – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів громадського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою. У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який назвав експерт. Під час визначення віку за мінімальною і максимальною кількістю років суд приймає рішення із урахуванням встановленого експертом мінімального віку [158, с. 13–14].

Слід зауважити, що абсолютно точно встановити вік особи важко. Зокрема, ступінь достовірності залежить від певного віку особи і може коливатися від 1 місяця до 1 року для осіб до 14 років, до 2 років для осіб віком до 20 років, до 5 років для осіб дорослого віку і до 10 років для осіб похилого віку. Отже, як бачимо, чим більший вік, тим більшою може бути похибка під час встановлення віку особи.

Розглядаючи питання щодо віку особи в кримінальному праві, слід здійснити його диференціацію. Диференціація (від лат. – різниця, відмінність) – це поділ, розчленування цілого на якісно відмінні частини [191]. У кримінальному праві України вік здебільшого розглядають як ознаку суб'єкта злочину. Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини. Проте це законодавче положення торкається тільки суб'єкта злочину, хоча вік тісно взаємозв'язаний і з кримінально-правовим статусом потерпілого від злочину.

Віку суб'єкта злочину стосуються норми ст. 22 КК України, а також частково норми статей Особливої частини (ст. ст. 131, 132, 285, 304, 335, 336 КК України та інші).

КК України встановлює диференційовані вікові межі для притягнення особи до кримінальної відповідальності: загальну – 16 років (ч. 1 ст. 22) та нижчу – 14 років за вчинення певних злочинів, вичерпний перелік яких наведено у ч. ст. 22. Зокрема, ч. 2 ст. 22 КК України передбачено, що особи, які вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (ст. 115–117 КК), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (ст. 112, 348, 379, 400, 443 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, частина 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, частина 2 ст. 345, 346, 350, 377, 398 КК), диверсію (ст. 113 КК), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 58 КК), захоплення заручників (ст. 147 і 349 КК),

згвалтування (ст. 152 КК), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), крадіжку (ст. 185, частина 1 ст. 262, 308 КК), грабіж (ст. 186, 262, 308 КК), розбій (ст. 187, частина 3 ст. 262, 308 КК), вимагання (ст. 189, 262, 308 КК), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 ст. 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 ст. 399 КК), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277 КК), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278 КК), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2, 3 ст. 289 КК), хуліганство (ст. 296 КК).

Наведений перелік злочинів, за які настає відповідальність з 14 років, є вичерпним. Аналіз цих злочинів дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності на дві групи злочинів: а) насильницькі злочини; б) майнові злочини.

А. Байбарін вважає, що критеріями встановлення мінімальної вікової межі виступають такі чинники: досягнення особою інтелектуальної та вольової зрілості у сфері відносин, урегульованих кримінальним законом; здатність неповнолітнього до винної відповідальності; здатність неповнолітнього до адекватного сприйняття покарання як неминучого наслідку вчиненого ним діяння [11, с. 22]. На думку І. Ковальчук, в основу зниження віку кримінальної відповідальності за ці злочини покладені такі критерії: а) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість уже в 14 років усвідомити фактичні ознаки та суспільну небезпечність злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК України; б) значну поширеність цих злочинів серед підлітків; в) значну суспільну небезпечність (тяжкість) більшості з цих злочинів [78]. Крім того, під час визначення переліку злочинів, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, на наш погляд, законодавець керувався, перш за все, соціально-психологічною оцінкою особи неповнолітнього. Це пов'язано з тим, що неповнолітні, які досягли 14-річного віку, здатні усвідомлювати суспільну небезпеку злочинів, які передбачені у ч. 2 ст. 22 КК України. Т. Гончар слушно зауважує, що

засвоєння цих положень кримінального закону починається із засвоєння моральних норм: «не можна вбивати, наносити тілесні ушкодження, гвалтувати», «не можна грабувати, красти»; «не можна хуліганити» тощо. Крім того, згаданий науковець зазначає, що ці норми пов'язані із сьогоденним життям, тому більшість підлітків їх засвоюють легко та швидко [33, с. 110].

Перелік злочинів, відповідальність за які настає з 14 років, у КК України значно розширений порівняно з КК 1960 р. Він містив злочини, передбачені в 37 статтях (у попередньому КК – 28 статей), що містяться в тринадцяти розділах Особливої частини чинного КК. Всі ці злочини є умисними (хоча кваліфіковані їх види в деяких випадках характеризуються необережною формою вини щодо наслідків), приблизно половина з них належить до особливо тяжких, решта – до тяжких та злочинів середньої тяжкості й лише один (хуліганство, передбачене ч. 1 ст. 296 КК) – до злочинів невеликої тяжкості [127, с. 56].

Вік як одна з важливих ознак суб'єкта злочину є досить динамічною категорією. Це перш за все зумовлено тим, що законодавець враховує особливості кримінально-правової політики держави на певних її історичних етапах. Крім того, під час встановлення віку суб'єкта злочину законодавець бере до уваги дані медичних, педагогічних та психологічних наук, зважаючи на типові показники розвитку неповнолітніх.

Видається доречною думка О. Сапожнікової, що назва ст. 22 КК України «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» вжита некоректно. На перший погляд, все зрозуміло, однак недоліком – слово «може». Воно має щонайменше три тлумачення: 1) бути в змозі, в силах щонебудь робити, тобто мати можливість щонебудь робити; 2) можливість дії, вираженої інфінітивом; 3) вживається для вираження припущення тощо [176, с. 170]. Крім того, вищезазначений науковець цілком обґрунтовано стверджує, що використання цього слова у статті, де йдеться про вік кримінальної відповідальності, є недоліком, тому що воно виражає

можливість, припущення, але не можливість чи неможливість загалом настання кримінальної відповідальності, а з прив'язкою до певного віку. Тобто кримінальна відповідальність може наставати з 14 або з 16 років, а може не наставати з цього віку. У такому разі можлива ситуація, коли кримінальна відповідальність настане і до 14 чи 16 років, адже якби у сформульованому словосполученні не було слова «може», ми могли б використати тільки ці вікові межі, а фактично законодавець висловив припущення про можливість застосування кримінального закону і до інших вікових груп. Так, вік 11 років згадується у чинному КПК України. Наприклад, у п. 5 ст. 6 КПК України передбачено, що кримінальне провадження не може бути порушене, а порушене провадження підлягає закриттю щодо особи, яка не досягла на час вчинення суспільно небезпечного діяння 11-річного віку. Та вирішення питання на цьому не завершується, а згідно з ч. 1 ст. 73 КПК України слідчий, встановивши у кримінальному провадженні, що суспільно небезпечне діяння вчинене особою у віці від 11 років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, виносить мотивовану постанову про закриття провадження та про застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру [175, с. 159].

Хоча згаданою ст. 22 КК України встановлено, що кримінальна відповідальність настає після досягнення певного паспортного (хронологічного) віку, можна дійти висновку, що для притягнення до кримінальної відповідальності значення має як хронологічний (паспортний), так і психологічний вік. Це впливає, по-перше, зі статей 18, 19 КК України, де зазначено, що суб'єктом злочину може бути особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (осудна особа); по-друге, з положення КПК України, що обставиною, яку передбачено з'ясувати, є стан здоров'я та загального розвитку неповнолітнього; по-третє, з Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» (п. 14): під час провадження досудового слідства та

розгляду справи про застосування примусових заходів виховного характеру, крім обставин, зазначених в КПК України, підлягають з'ясуванню: а) вік неповнолітнього – число, місяць і рік народження (з цією метою до справи має бути долучена копія свідоцтва чи актового запису про народження); б) стан здоров'я та рівень загального розвитку неповнолітнього (за наявності даних про його розумову відсталість, не пов'язану з психічним захворюванням, слід з'ясувати, чи здатний він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою може керувати ними, для чого в разі необхідності призначається експертиза за участю спеціалістів у галузі дитячої та підліткової психології або ж експертів-психіатрів) тощо [11, с. 18].

Важливим для диференціації віку настання кримінальної відповідальності є і похилий вік суб'єкта злочину. В медицині похилими називають людей у віці 60–74 роки, старими – у понад 75 років, довгожителлями – у понад 90 років [210, с. 36]. Всесвітня організація охорони здоров'я у 1982 р. визначила 65 років як індикатор похилого віку та рекомендувала серед осіб пізнього віку виділяти ще й групу престарілих – людей 80 років і старших.

В сучасній психологічній літературі з цього приводу є різноманітні думки. А. Ковальов, посиляючись на конкретні дослідження, вважає, що віковий період 61–74 роки не має такої типової ознаки, як суттєві зміни до «гіршого» моральних орієнтирів, інтенсивності психічних процесів і здатності до соціальної адаптації. Однак у престарілому віці, тобто у 75–90 років, ці зміни настають, розвиваються і можуть розглядатися як типові [77, с. 383–385]. Сучасні психологи похилий вік розглядають як кризовий період, пов'язаний з адаптацією до нових соціальних умов і як стадію переходу від зрілості до власне старості [151, с. 1].

Наголосимо також на тому, що вік є категорією історичною. Зокрема, в середні віки тривалість життя була набагато меншою, ніж зараз, і становила 35–45 років. Також звернемо увагу і на те, що в різних країнах тривалість життя людей не є однаковою. Наприклад, в африканських країнах людина в

50 років може виглядати старою, водночас у Німеччині цей вік вважається середнім. Сьогодні найбільшою є тривалість життя в Японії (82 роки), а найменшою – в Свазіленді (33 роки) [194].

А. Андрушко зазначає, що старість і старіння є суто індивідуальними для кожної людини. Поза сумнівом, для декого і 60 прожитих років не є тією межею, за якою закінчується молодість та зрілість, вони продовжуються ще на якийсь, іноді досить тривалий, час за фізичним самопочуттям, так за психічним світовідчуттям людини. Водночас можна зустріти людину, яка у 40 років (а то й раніше, адже відомо, що після досягнення людиною тридцятилітнього віку чимало функцій починають проявляти тенденцію до зниження) відчуває себе старою [3, с. 123–124].

Вік потерпілого як кваліфікуюча обставина передбачений у п. 6 ст. 67, п. 2, ч. 2 ст. 115, ст. 135, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 136, ч. 3 ст. 149, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 та ін. Вік як ознака потерпілого від злочину може виступати кваліфікуючою ознакою, включення якої у низку складів Особливої частини КК України обтяжує відповідальність і покарання.

Віковим критерієм обумовлюється виділення трьох груп потерпілих: дітей (з моменту народження до 18 років), осіб похилого віку (жінки понад 55 років, чоловіки понад 60 років) і осіб працездатного віку (від 18 років до 50–55 років). Кожна з названих груп, своєю чергою, також має внутрішній поділ. При цьому інтерес для дослідження становлять лише перші дві групи у зв'язку з відсутністю особливостей кваліфікації або призначення покарання за злочини, вчинені відносно потерпілих – осіб працездатного віку.

Закріплення положень про дитину-потерпілого в кримінальному законодавстві України визначається передусім змістом кримінальної політики держави. Правовий захист дитинства є одним із основних показників рівня розвитку суспільства, його цивілізованості та перспективності. Кримінально-правова охорона дитинства – це найвищий ступінь цього захисту, що забезпечує можливість застосування найсуворіших санкцій до осіб, які заподіюють істотну шкоду інтересам фізичного,

психологічного, етичного та соціального розвитку підростаючого покоління [204, с. 143].

Порівняно із суб'єктом злочину, градація віку потерпілого інша. Законодавець, сприймаючи особливості дитини як «самостійної особи», не лише відмежував її від інших потерпілих, але і диференційовано підійшов до виділення груп у межах дитячого віку. Так, категорія «вік» використовується у кримінальному законі для виокремлення потерпілих, які не досягли повноліття, а саме:

– «неповнолітній» (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ст. 137, ч. 2 ст. 140, ст. 141, ч.2 ст. 142, ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149 та ін.);

– «малолітня дитина» («малолітній», «малолітня») (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 та ін.);

– «діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» (ст. 150 КК);

– «дитина» (ст. 148 КК);

– «новонароджена дитина» (ст. 117, ч. 2 ст. 135 КК);

– «особа, яка не досягла статевої зрілості» (ст. 155 КК) та ін.

Похилий вік потерпілих, на відміну від потерпілих дітей, малодосліджений у вітчизняній науці кримінального права. Злочини проти осіб похилого віку є досить важливими, ураховуючи такі обставини:

1) зазначена категорія осіб є соціально незахищеною і потребує додаткового захисту з боку держави;

2) такі злочини свідчать про підвищений цинізм винного;

3) такі злочини характеризуються вищою суспільною небезпечністю.

Підвищений ступінь суспільної небезпеки у злочинах, спрямованих проти прав, свобод та законних інтересів особи похилого віку, особи, що перебуває в безпорадному стані, обумовлений усвідомленням винним того факту, що цей стан потерпілого унеможливорює вжиття заходів для самозахисту, а самі винні особи характеризуються такими рисами, як безмежна жорстокість, цинізм, вражаюча холоднокривність, відсутність

навіть натяку на милосердя стосовно жертви [31, с. 343].

Отже, диференціація віку особи у кримінальному праві виконує дві функції: виділення різних кримінально-правових підходів до осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, залежно від їхнього віку і психічного розвитку, а також тяжкості вчиненого діяння (вік як привілейована ознака); і встановлення ряду негативних наслідків, які можуть бути застосовані до особи, що вчинила діяння, заборонене кримінальним законом, з урахуванням віку потерпілого від злочину (вік як кваліфікуюча ознака).

1.2. Історія розвитку законодавства про вік суб'єкта злочину

Українське кримінальне право «виростало» зі звичаю та практики правового вирішення конфліктів. Зразки найдавніших кримінально-правових норм предків сучасних українців знаходимо у текстах русько-візантійських договорів X ст., які дають уявлення про кримінально-правове регулювання в часи Київської Русі [202, с. 3]. Найважливішою законодавчою пам'яткою Київської Русі є «Руська Правда», в якій серед інших норм були і норми кримінального права. В «Руській Правді» містились основні положення кримінального законодавства, які надалі вплинули на формування сучасного кримінального права. Такий вплив є очевидним, оскільки в нормах цього першого кодифікованого джерела був закладений фундамент, який сьогодні відображено в чинному Кримінальному кодексі України [7, с. 31].

Сучасні науковці зазначають, що «Руська Правда» не передбачала вікових обмежень кримінальної відповідальності [54, с. 55; 101, с. 47; 63, с. 66]. Інші науковці стверджують, що ані в «Руській Правді», ані в інших джерелах права Київської Русі не містилось норм, що стосуються вікового цензу для суб'єктів злочину [202, с. 4–5; 17, с. 6]. З цими думками варто погодитись частково, оскільки в джерелах права Київської Русі вже ж є згадки про вік особи, що вчинила злочин.

Нормативні акти, що містили кримінально-правові норми і діяли на

території Київської Русі, можна поділити на дві групи: світські та церковні. До світських актів можна зарахувати договори Русі з Візантією та германськими племенами, устами князів Київської Русі, а також основний правовий документ того часу – «Руську Правду», а до церковних – церковні устами та «Кормчу книгу».

Згадки про вік у кримінальному праві містяться перш за все в «Руській Правді». Відповідно до цього правового акта дружину та дитину, незалежно від їхнього віку, якщо вони вчинили розбій, видавали скривдженій особі (потерпілому). Тобто дитина, яка брала участь у татьбі, незалежно від її віку, підлягала такому ж покаранню, як і дорослі, що вчинили злочин [33, с. 15].

Устав Ярослава також містив згадку про те, що до осіб, які не досягли 12 років, могли бути застосовані різноманітні кримінальні покарання нарівні з дорослими. Проте до них не могло бути застосоване покарання у вигляді смертної кари. Замість неї призначалося інше покарання [11, с. 29].

Із тексту «Кормчої книги», на думку С. Кудіна, можна зробити висновок, що дії осіб, яким ще не виповнилось 8 років, не карались [174, с. 416]. Крім того, як зазначає Ю. Цветкова, «Єфремівська Кормча» розподіляє покарання винних у скотолозтві залежно від віку, в якому був вчинений злочин, та наявності законної дружини. Так, для тих, хто скоїв цей злочин до 20 років, повинні були призначати 20 років відлучення від Таїн, у період з 20 до 50 років та одруженим – 30 років, а одружених віком більше за 50 років – допускати до причастя тільки перед смертю [212, с. 174].

Наступним важливим джерелом кримінального права, яке діяло на українських землях, був Судебник Казимира 1468 р. У Судебнику Казимира 1468 р. в статті 1 йшлося про те, що якщо дружина та повнолітні діти знали про злочин чоловіка та батька, то вони відповідали своїм майном за його дії. Малі діти, яким ще не виповнилось сім років, за вчинок батька не відповідали. Отже, на думку М. Вовк, у Судебнику Казимира 1468 р. починає утверджуватися принцип індивідуальної відповідальності за злочин, зокрема за вчинки батьків до кримінальної відповідальності не притягалися діти, які

не досягли семирічного віку [26, с. 153]. В цьому нормативному акті містилися згадки і про вікову нижню межу кримінальної відповідальності за окремі злочини. Зокрема, І. Я. Терлюк звертає увагу, що за Судебником Казимира 1468 р. не підлягали покаранню за крадіжку діти до семи років [202, с. 12].

Крім вищезазначеного кодифікаційного акта, кримінально-правова диференціація віку була передбачена і Литовськими статутами, укладення яких в XVI ст. вважають найбільшим здобутком у процесі систематизації права українського середньовіччя.

Перший Литовський статут 1529 р. не містить положень про вік особи, з досягненням якого законодавець пов'язував би виникнення кримінальної відповідальності. Другий Литовський статут 1566 р. за рівнем кодифікаційної техніки перевершив перший. У другому Литовському статуті 1566 р. в розділі 14 артикулі 8 «О шляхтичу лет зуполних не маючому» вказувалося, що якщо шляхтич у 14 років і не старше був обвинувачений в «злодійстві», то, у зв'язку з молодістю «літ», йому не можна зарахувати це за «злодійство» і він не може бути відданий в руки ката на муки. Однак завдану шкоду повинні були відшкодувати батько, мати або рідні з майна неповнолітнього. У разі відсутності майна неповнолітніх віддавали «на вислугу». Крім цього, вказана норма застосовувалась до неповнолітніх дітей простих людей [50].

Відповідно до розділу 14 артикулу 11 третього Литовського статуту 1588 р. кримінальній відповідальності за вчинення «злодійства» не підлягали шляхтичі до 16 років. Неповнолітні діти простих людей за скоєння «злодійства» підлягали кримінальній відповідальності, але вони «карались не горломъ, але якимъ караньемъ на теле» [197].

На українських землях у ті часи також діяло магдебурзьке право та «Саксонське зерцало». За магдебурзьким правом неповнолітні особи чоловічої статі до 14 років та жіночої – до 13 років звільнялись від страти та тілесних покарань. «Саксонське зерцало» містило положення про те, що малолітня дитина, віком до 12 років, не притягалась до відповідальності за

вчинення вбивства або іншого правопорушення. Водночас її батьки були зобов'язані відшкодувати шкоду в цивільному порядку. Неповнолітні віком від 12 до 21 року могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності [17, с. 8]. Неповнолітні особи у віці до 14 років та особи, які вчинили дрібну крадіжку через голод, звільнялися від кримінальної відповідальності.

Деякий час на теренах сучасної України діяли Судебники Івана III 1497 р. і Івана Грозного 1550 р.. Перший нормативний акт не передбачав жодних умов, які стосувалися заходів кримінально-правового характеру, щодо осіб, які не досягли вісімнадцяти років. Цим актом не було передбачено жодних вікових, статевих, фізіологічних обмежень щодо суб'єкта злочину. Також цей важливий правовий документ не передбачав ніяких умов звільнення від кримінальної відповідальності малолітніх осіб та осіб похилого віку за вчинений злочин. Відповідно до кримінальної відповідальності згідно із Судебником 1497 р. могли бути притягнуті будь-які особи, які вчинили кримінальне правопорушення [150, с. 14]. Судебник Івана Грозного, який був прийнятий під час реформ в 1550 р., також не містив жодних положень щодо можливостей притягнення неповнолітніх до відповідальності.

Аналіз законодавства Російської імперії, до складу якої входили українські землі, дозволяє стверджувати, що деякі згадування про нижню межу притягнення до кримінальної відповідальності містяться у «Новоуказних статтях» 1669 р. Відповідно до ст. 108 цього нормативно-правового акта отроки, які не досягли семи років, звільнялися від кримінальної відповідальності. Особи після досягнення семи років, як і дорослі, могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте покарання для них порівняно з дорослими були пом'якшені. Крім того, до вищезазначених осіб не могла бути застосована смертна кара. В. Рогов цілком обґрунтовано стверджує, що встановлення саме такого мінімального віку пов'язано з тим, що в цей період відбувається таїнство причастя неповнолітнього, а релігія розглядала злочинну діяльність як гріх [168, с. 10].

Можна вважати це однією з перш спроб встановлення нижньої вікової

межі кримінальної відповідальності в законодавстві того часу. В «Новоуказних статтях» не було передбачено таких інститутів, як осудність та неосудність. Враховуючи сучасне розуміння осудності та неосудності, слід зазначити, що особи, яким виповнилось 7 років, вважалися осудними, крім психічно хворих дітей. Враховуючи наукові погляди науковців того часу, можна зробити висновок, що діти до 7 років вважалися неосудними. Оскільки, як слушно зауважує Н. Мирошніченко, вказаний нормативний акт не встановлював особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб з ВПР, можна зробити висновки, що вони визнавалися суб'єктами злочину і підлягали покаранню [117, с. 27–28].

Литовська кодифікація права діяла на території України аж до приєднання останньої у 1654 р. до Московського царства. Після цього в Україні поступово почало поширюватись російське законодавство, зокрема, одним з найвідоміших законодавчих актів Російської імперії, який також був чинним і для українського населення, стало Соборне уложення 1649 р.

Слід зазначити, що до Соборного уложення поступово вносилися зміни та доповнення. Ці доповнення отримали назву «Новоуказні статті». Відповідно до цих змін дитина у сім років у разі вчинення вбивства вже підлягала кримінальній відповідальності. До неї застосовувалась смертна кара. У «Новоуказних статтях» було введено таке положення: якщо дитина у віці 7 років вчинить вбивство, то вона за це не карається смертною карою. Однак і це положення було цілком взяте з іноземного права, що застосовували в той час в церковних судах. Воно не мало безпосереднього значення, оскільки існували нормативні акти, які встановлювали зовсім інші строки, у які особа залишалась непокараною, наприклад, 12 років у разі мужолозтва, в інших законах церковних наведено вік і 14, і 20 років [26, с. 15].

Кримінальне право Запорозької Січі було звичаєвим. На думку І. Грозовського, звичаєве право запорожців було правом суто корпоративним і регулювало відносини виключно між членами Запорозької Січі –

запорізькими козаками [41, с. 50]. Слід зауважити, що Литовський статут та гетьманське законодавство, на відміну від козацького права (яке стосувалося лише козаків), поширювалися на всіх людей, які жили на території держави. Для Запорізької Січі характерні були демократичні вибори. В Запорізькій Січі не могли перебувати та жити жінки. Враховуючи це, суб'єктом злочину в Запорізькій Січі могли бути лише чоловіки. У разі притягнення до кримінальної відповідальності діяв принцип рівності. Відповідно до відповідальності міг бути притягнутий не тільки простий козак, але і представники козацької верхівки. З цього приводу І. Грозовський зазначає, що «За звичаєм, суб'єктом злочину могла бути особа, що досягла 16-літнього віку» [41, с. 51].

У Військовому статуті Петра I 1716 р. зустрічається тільки одна норма, що містить вказівку на вік особи, яка вчинила злочин. У тлумаченні до артикулу 195 вказувалося, що «покарання за крадіжку пом'якшується або особа взагалі не карається, якщо... злодієм буде дитина, яка може бути покарана своїми батьками різками». Проте вік дитини, до настання якого її можна не притягувати до кримінальної відповідальності, не вказувався.

Похилий вік суб'єкта злочину кримінальне законодавство початку XVIII ст. не виділяє. Проте аналіз кримінально-процесуального законодавства дозволяє вважати, що таким віком було досягнення 70 років. Відповідно до Короткого зображення процесів і судових тяжб 1716 р., до особи, старшої за 70 років, не могли застосовувати тортури.

Одним з перших кроків у законодавчому врегулюванні питання про мінімальний вік відповідальності стало прийняття Сенатом Російської імперії Указу від 23 серпня 1742 р., який визначив, що малолітніми особами у кримінальних справах є особи, які не досягли 17 років. Ці особи не могли бути піддані тортурам, «перерізу батоном» і страті. Вік малолітнього злочинця пропорційно впливав на призначення йому різноманітних тілесних покарань.

Пізніше в 1744 р. Сенат Російської імперії в своєму указі зазначив, що

особи повинні усвідомлювати та керувати своїми вчинками і в більш ранньому віці, ніж 17 років. Зокрема, до кримінальної відповідальності мали притягатися діти з 12-річного віку.

У Указі Катерини II 1765 р. був передбачений порядок відповідальності неповнолітніх, який діяв протягом тривалого часу. Так, діти до досягнення 10 років визнавалися неосудними і відповідно до них не могли бути застосовані заходи кримінально-правового впливу. Вчинення злочину у віці від 10 до 17 років вважалося обставиною, що пом'якшує кримінальне покарання. Це перший законодавчий акт, який почав чітко диференціювати вік кримінальної відповідальності [117, с. 30].

Наступним документом в історії розвитку кримінального законодавства став збірник законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей документ демонструє позицію власне українського законотворця, тому що «багато норм і правничих дефініцій комісія склала сама, комбінуючи різні джерела та українізуючи їх за допомогою звичаєвого права» [69, с. 224]. Проте з політичних причин законної сили цей документ так і не набув.

Завдяки Кодексу 1743 р. в теорії кримінального права того часу вдосконалюється визначення суб'єкта злочину. Зокрема, для осіб чоловічої статі встановлювався вік, з якого можна притягати до кримінальної відповідальності, – 16 років, а для дівчат – 13 років. Неповнолітні не могли бути звільнені від кримінальної відповідальності, проте покарання безпосередньо залежало від рішення суду. Винесене судове рішення безпосередньо залежало від особливостей розуміння поняття справедливості певним суддею, а також від його здорового глузду. Серед покарань до неповнолітніх найчастіше застосовували покарання у вигляді побиття різками. Крім того, батьки повинні були відшкодувати завдані збитки [154, с. 431].

Слід зазначити, що до неповнолітніх злочинців не застосовувалося покарання у вигляді смертної кари. Проте було передбачено, що коли

неповнолітній такого віку вчинить злочин, за який відповідно до закону передбачена смертна кара, незважаючи на те, що до неповнолітнього вона не могла бути застосована, батьки повинні були відшкодувати завдані збитки, а суд застосовував до таких неповнолітніх ще і покарання на власний розсуд [17, с. 8–9; 80, с. 272]. У разі відсутності майна неповнолітніх віддавали потерпілим «на вислугу».

Крім цього, у главі 24 артикулі 10 передбачено, що вказаних осіб за вчинення крадіжки не віддавали кату. Відшкодування завданих збитків покладалось на батьків або опікунів із майна неповнолітнього. Суд застосовував до таких малолітніх або неповнолітніх ще й покарання на власний розсуд.

Д. Любченко цілком слушно зазначає, що ці норми правової пам'ятки свідчать про те, що «проблема вікової межі кримінальної відповідальності була в стані розроблення, і погляди законодавця на цю проблему були суперечливими. З одного боку, можна говорити, що укладачі збірника встановлюють вік, з настанням якого особа вважається суб'єктом злочину, з іншого, – особи, що не досягли віку, з якого могла наставати кримінальна відповідальність, все ж мали до неї притягуватись, але міра покарання визначалась нечітко. Її уніфікація у нормах кодексу відсутня. Рішення щодо таких неповнолітніх приймали судді, очевидно, виходячи з особи правопорушника, власного здорового глузду тощо» [110, с. 126].

Крім того, Кодекс 1743 р. визначав і старість як обставину, що пом'якшувала покарання за злочин. Під старістю розуміли досягнення особою 70-річного віку.

Вперше вікова межа, що виключає будь-яку осудність, – 10 років – була введена Указом Катерини II від 26 червня 1765 р. «Про провадження у кримінальних справах щодо неповнолітніх, що вчинили злочин, і про відмінність покарання відповідно до віку злочинців». В цьому указі також була закріплена норма про пом'якшення покарання для осіб у віці від 10 до 17 років. Фактично встановлювалася триступенева градація віку настання

кримінальної відповідальності: до 10 років – безумовна неосудність, від 10 до 15 і від 15 до 17 років – періоди пом'якшеної відповідальності. Відповідно за вчинення діянь, що передбачають покарання, менш суворе, ніж страта, особи від 10 до 15 років підлягали покаранню різками, а особи від 15 до 17 років за аналогічні діяння каралися батогами.

Н. Яковлев зазначає, що під час встановлення нижньої вікової межі в XVII–XVIII ст. брали до уваги:

1) міру соціальної зрілості неповнолітніх окремих вікових періодів, що проживають і виховуються в певних соціально-економічних умовах;

б) ідеологічні, соціально-психологічні налаштування відносно соціальної, правової, кримінально-правової відповідальності осіб цього віку;

в) можливості держави стосовно поліпшення становища підростаючого покоління, зокрема у напрямі розширення зусиль суспільства із запобігання та профілактики протиправної поведінки тощо [222, с. 6]

Важливим документом, що регламентував кримінальну політику держави відносно неповнолітніх, став Звід законів 1832 р. Згідно з цим законодавчим актом, діти до 10 років, як і раніше, прирівнювалися до неосудних, проте наступні вікові періоди дещо конкретизуються: для злочинів більшої тяжкості – 10–14 і 14–17 років, меншої тяжкості – 10–15 і 15–17 років. Малоліття і неповноліття належало до обставин, що зменшують провину і пом'якшують покарання. Щодо обох категорій злочинів суд був зобов'язаний в першу чергу розглянути питання про можливість «розуміння» особою своїх дій. У тому разі, якщо малолітня особа розуміла значення своїх дій, вона підлягала покаранню, хоча і менш суворому, ніж передбачене покарання для дорослого за аналогічний злочин. Отже, Звід законів виходив з того, що міра покарання повинна відповідати мірі вини суб'єкта злочину.

Наступним важливим правовим актом було Уложення про покарання кримінальні та виправні, прийняте в 1846 р. В цьому правовому акті було передбачене положення про те, що діти у віці з 10 до 17 років у разі вчинення злочину у стані неосудності мали передаватися батькам або іншим особам,

які їх замінювали, під особливий контроль та нагляд (ст. 137). Якщо ж санкція відповідної статті передбачала покарання у вигляді ув'язнення або суворіше, то неповнолітніх для відбуття покарання доставляли у виховно-виправні установи. Водночас, у разі неможливості доставки неповнолітніх злочинців у ці заклади або якщо цих закладів не було поряд, то неповнолітніх направляли в спеціально облаштовані місця на території арештантських домів, тюрем або монастирів.

У ст. 143 цього Уложення зазначалося, що дітей у віці від семи до десяти років, які ще належно не розуміли своїх обов'язків, не піддавали визначеному в законах покаранню, а віддавали батькам або «благоннадійним родичам для суворого за ними нагляду, виправлення і наставництва, в тому числі і через духовника їх чи іншого священнослужителя» [145, с. 19].

Характеризуючи зазначене вище Уложення, Н. Таганцев, зокрема, зазначав, що сама держава за цим Уложенням відмовляється від кримінального покарання малолітніх і передає їх батькам або особливим виховним установам, притулкам. «Каральна влада» держави втручалася лише у випадку вчинення найтяжчих злочинів неповнолітніми старшого віку (14 років і більше). Вже тоді визнавали необхідність особливого підходу до вирішення питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх, у зв'язку з тим, що, як зазначає Н. Таганцев, «неповна самостійність, відносна слабкість не можуть залишитися без впливу на караність» [198, с. 155–157].

Слід зазначити, що це Уложення, як і Права 1743 р., також використовувало поняття похилої особи як суб'єкта злочину. Так, для осіб, що досягли 70 років, як і для неповнолітніх, страта і каторга підлягали заміні поселенням. У зв'язку з тим, що суворе покарання похилій особі замінюється з міркувань гуманізму, унаслідок важкості його виконання, досягнення вказаного в Уложенні віку «впливає на таку заміну однаково, чи виконався зазначений в законі граничний термін у момент вчинення злочинного діяння або у момент постанови вироку, або навіть по відношенню, наприклад, до страти у момент виконання вироку» [199, с. 169].

У 1864 р. в Російській імперії відбулася судова реформа. Під час цієї судової реформи, в кінці осені 1864 р. був ведений в дію «Статут про покарання, які призначалися мировими суддями». Він діяв поряд з Уложенням про покарання кримінальні й виправні.

У ст. 55 Статуту вказувалося, що стосовно неповнолітніх, які досягли на момент звернення вироку до виконання 18 років, суд повинен визначити, якому покаранню підлягав би винний за це діяння, якби він був повнолітній, і потім це покарання, якщо дозволяє закон, замінити відданням у притулок, вказавши у вирокі й інше стягнення, якого зазнає особа, якщо поміщення в притулок виявиться недостатньо. Віддання неповнолітніх у виправно-виховні заклади мало інший характер і застосовувалося до осіб, яким вчинене не було поставлено у вину і які, відповідно, не могли підлягати покаранню.

«Статут про покарання, які призначаються мировими суддями» 1864 р. диференціював відповідальність неповнолітніх віком від 10 до 14 років, від 14 до 17 років та віком від 17 до 21 року [45, с. 58]. Відповідно до цього правового документа, найчастіше неповнолітніх направляли до виправно-виховних установ для відбуття покарання. Для осіб у віці з 17 до 21 року покарання лише незначною мірою було пом'якшене порівняно з покараннями, які призначалися дорослим. Нарешті, відповідно до ст. 40 Кримінального уложення 1903 р., діти віком до 10 років визнавались неосудними. Віковий період отрочтва – від 10 до 17 років був періодом умовної осудності [46, с. 137].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. питання про кримінальну відповідальність малолітніх починає розглядатися в дещо іншій площині. Якщо раніше увага приділялася «розумінню» або «осудності малолітнього», то тепер пріоритетнішою стає можливість виховної дії на малолітнього на основі даних про його характер і про його минуле, що є у судді; за наявності такої можливості малолітній підлягав виховним заходам, за її відсутності – покаранню [76, с. 21].

Одним із важливих документів наприкінці XIX ст. був закон «Про відповідальність неповнолітніх та малолітніх», прийнятий в 1897 р.. Цей закон діяв до 1918 р. В цьому правовому акті було передбачено покарання для неповнолітніх у вигляді ув'язнення в спеціальні приміщення. Для осіб у віці з 17 до 21 року покарання було вже суворішим. Зокрема, до них могла бути застосована каторга або поселення.

Наступним важливим джерело права, яке діяло на українських землях на початку XX ст., було Кримінальне уложення 1903 р. Цим актом було також передбачено особливості відповідальності неповнолітніх. Зокрема, діти у віці до 10 років вважалися неосудними, а діти у віці з 10 до 17 років – обмежено осудними. Якщо в цей період неповнолітній скоював злочин і під час його вчинення усвідомлював його суспільну небезпечність, то він міг бути притягнутий до кримінальної відповідальності. В іншому випадку, як слушно зауважує Т. Гончар, неповнолітніх віддавали батькам чи родичам для перевиховання, а за «тяжкі злочини» – скеровували до виховно-виправних установ, а там, де їх не було, неповнолітніх чоловічої статі могли влаштувати у спеціально створені при в'язницях відділення, а неповнолітніх жіночої статі – віддати до монастирів, але на строк не більше ніж до досягнення ними 21-річного віку [33, с. 19].

Ювенальні суди на території Російської імперії почали функціонувати з 1910 р. На території сучасної України вони вперше з'явилися у великих містах, зокрема в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві тощо. Справи щодо неповнолітніх розглядалися в спрощеному порядку. Судові засідання були закриті. Працівники цих судів повинні були не тільки мати юридичну освіту, але й розбиратися в соціально-педагогічних особливостях неповнолітніх. Справи малолітніх міг розглядати і мировий суддя. За рішенням такого судді дванадцятирічного хлопчика за крадіжку годинника було засуджено до трьох місяців позбавлення волі з відбуванням покарання у в'язниці [66, с. 60].

Отже, як слушно зазначає Н. Сараєв, в дореволюційний період у Російській імперії продовжував існувати диференційований підхід

законодавця до призначення малолітнім кримінально-правових заходів відповідальності, вік 10–17 років визнавали віком умовної осудності. Проте, якщо малолітній продовжував здійснювати суспільно небезпечні діяння, суд призначав суворіше покарання. Разом з цим, зазначає цей науковець, відповідно до звіту Головного тюремного управління за 1912 р. у в'язниці й арештні будинки були спрямовані 15822 неповнолітні злочинці у віці 10–12 років, при тому, що в 1912 р. в Російській імперії вже працювали суди для неповнолітніх [177, с. 21].

У тій частині України, де діяли кримінальні норми Австро-Угорської монархії, до кримінальної відповідальності притягувались особи від десяти років [101, с. 250]. Пом'якшувальною обставиною з огляду на особу винного було й неповноліття, коли злочинцеві не виповнилося 20 років. Злочини, вчинені дітьми у віці 11–14 років, карались як проступки, але за співучасть у таких діяннях старших осіб карали як за злочини [203, с. 355].

Поряд з нормативними актами Директорії УНР, інших тимчасових урядів, на території України діяло кримінальне законодавство РСФРР, відповідно до Постанови I Всеукраїнського з'їзду рад 11–12 грудня 1917 р. В цей період переважна більшість законодавчих актів Російської Федерації поширювалася й на територію УСРР. Відповідно до ст. 1 Декрету РНК від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», що діяв і на території України, суди та тюремне ув'язнення для малолітніх і неповнолітніх ліквідуються. Справи про суспільно небезпечні діяння неповнолітніх обох статей до 17 років підлягають віданню комісії для неповнолітніх (ст. 2 Декрету) [145, с. 22].

Декретом РНК РСФРР від 14 січня 1918 р. «О комиссиях для несовершеннолетних» була встановлена кримінальна відповідальність з 17-річного віку. «Керівні засади» визнали, що до підлітків віком до 14 років застосовуються заходи виховного характеру. Такі ж заходи застосовуються і до підлітків, які перебувають у «перехідному віці» – 14–18 років, що вчинили дії «без розуміння».

Однак вже у 1920 р. це положення було змінено. В Україні декретом від 12 липня 1920 р. «Про відповідальність неповнолітніх» були практично відтворено положення Декрету РНК РСФРР від 4 березня 1920 р. Він встановлював, що справи про злочини осіб у віці до 18 років підлягають розгляду комісіями для неповнолітніх, за винятком вчинення підлітками тяжких злочинів і вчинення злочинів у співучасті із дорослими.

Постановою Раднаркому УСРР від 12 липня 1920 р. ці положення були змінені, всі справи щодо обвинувачення неповнолітніх віком до 18 років передавались в комісії для неповнолітніх (за винятком справ про бандитизм, за якими до кримінальної відповідальності притягались і підлітки віком 17–18 років) [209, с.101].

Перший Кримінальний кодекс УСРР було прийнято 23 серпня 1922 р. Протягом подальших років кримінальне законодавство регулювалося не тільки КК, а й різноманітними підзаконними актами, тому Постанова ЦВК СРСР «Про зміни основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік» (27 лютого 1927 р.) вимагала загальносоюзні кримінально-правові акти включити до складу республіканських кримінальних кодексів. В результаті з'явився узгоджений із пропонованими змінами Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. [202, с. 61].

Положення КК УСРР 1922 та 1927 рр. певною мірою були подібні. Зокрема, в цих двох кодифікованих актах подібними були такі положення:

- 1) особи до 14 років не могли бути суб'єктами злочину і до них могли застосовуватися заходи лише медико-виховного характеру;
- 2) обов'язкове пом'якшення покарання неповнолітнім – у віці від 14 до 16 років наполовину, а неповнолітнім у віці від 16 до 18 – на третину;
- 3) незастосування до неповнолітніх вищої міри покарання.

Суттєві зміни у «вікову межу» кримінальної відповідальності неповнолітніх внесені постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів від 7 квітня 1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю неповнолітніх», у якій вперше була встановлена кримінальна

відповідальність неповнолітніх, починаючи з 12 років, за такі злочини, як крадіжка, застосування насильства, тілесні ушкодження, каліцтво, убивство чи замах на убивство. В зв'язку із цим у Кримінальний кодекс УРСР внесено зміни до ст. 11 про можливість притягнення до відповідальності за названі вище діяння неповнолітніх з 12-річного віку [169, с. 22].

Постановою Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УРСР від 15 вересня 1935 р. вік, із якого наставала кримінальна відповідальність за всі злочини (крім перелічених у примітці до ст. 11 Кримінального кодексу УРСР), становив 14 років. Такий порядок діяв до 1958 р., тобто до кодифікації кримінального законодавства СРСР. Є. Мельникова зазначає, що ця постанова від 7 квітня 1935 р. на довгі роки визначила зовсім недемократичну прокурорську і судову практику щодо неповнолітніх [115, с. 61].

Основною проблемою, з якою зіштовхнулися радянські суди в ході реалізації Постанови ЦВК і РНК СРСР, стала відсутність в її тексті вказівки на те, чи підлягає 12-річна особа кримінальній відповідальності за необережне спричинення смерті й тілесних ушкоджень, чи мається на увазі тільки вчинення умисних діянь. Відповідно до роз'яснень Президії Верховної Ради СРСР від 07.07.1941 р., кримінальна відповідальність встановлювалася Постановою і за необережне вчинення вищезазначених діянь. Як пояснив Верховний Суд, таке тлумачення норми, за яким відповідальність застосовується лише за умисні діяння, «не відповідає тексту закону, вводить не передбачені законом обмеження і протирічить ст. 6 «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», згідно з якими кримінальна відповідальність настає як у випадках вчинення злочинів умисних, так і з необережності». Отже, за необережне вчинення перерахованих в тексті Постанови діянь неповнолітні також притягувалися до відповідальності з 12-річного віку [11, с. 37–38]. Надалі, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 грудня 1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дії, які можуть викликати аварію поїздів», було розширено перелік злочинів, за які

кримінальна відповідальність наставала з 12-річного віку. Зокрема, зазначалося, що неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку, викритих у вчиненні дій (розкручуванні рейок, підкладанні на рейки різних предметів тощо), що можуть викликати аварію поїздів, необхідно притягати до кримінальної відповідальності із застосуванням усіх видів покарання.

Вказані вище нормативно-правові акти втратили чинність з прийняттям нового кримінального і кримінально-процесуального законодавства СРСР і союзних республік у 1958–1961 рр. В 1958 р. у СРСР були введені в дію «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». В УРСР прийнято та введено в дію Кримінальний кодекс в 1960 р. Стаття 10 цього кодексу передбачала, що кримінальна відповідальність настає за загальним правилом лише з 16 років, і тільки за точний перелік злочинів, передбачених ч. 2 ст. 10, – з 14 років [93].

Внаслідок набуття чинності вищезазначеним Кримінальним кодексом був розроблений та прийнятий 30.12.1961 р. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР». Відповідно було відновлено діяльність комісій у справах неповнолітніх. Комісії утворювалися при районних, міських і обласних виконавчих комітетах рад депутатів трудящих. Відповідно до Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР, комісії у справах неповнолітніх були основною координаційною ланкою в системі державних органів і організацій громадськості, які спеціально займалися виховною і профілактичною роботою серед неповнолітніх. Відповідно до ст. 10 зазначеного Положення на районні (міські) комісії у справах неповнолітніх покладался розгляд справ про неповнолітніх, які вчинили у віці від 14 до 16 років суспільно небезпечні дії, за які кримінальна відповідальність настає з 16 років; про неповнолітніх, які у віці від 14 до 18 років вчинили злочини, що не становлять великої суспільної небезпеки, і щодо яких судом, прокурором, а також слідчим за згодою прокурора закрито кримінальну справу або

відмовлено в порушенні кримінальної справи і матеріали або закриту кримінальну справу направлено до комісії у справах неповнолітніх; про неповнолітніх, які скоїли інші антигромадські вчинки (дрібне хуліганство, спекуляцію тощо). Комісія за результатами розгляду справи могла прийняти одне з таких рішень: закрити справу; відкласти розгляд справи і провести додаткову перевірку; передати справу в органи прокуратури [145, с. 29–30].

Характеризуючи кримінальне законодавство УРСР 60-х років ХХ ст. про відповідальність та покарання неповнолітніх, Т. Гончар цілком обґрунтовано відзначає такі його особливості:

1. Був підвищений вік, з якого наставала кримінальна відповідальність неповнолітніх (загальним віком кримінальної відповідальності було досягнення під час вчинення злочину 16 років; за особливо тяжкі злочини кримінальна відповідальність наставала не з 12, а з 14 років).

2. Законодавство цього періоду орієнтувало суди перш за все на застосування відносно неповнолітніх виховних заходів, а не покарання, особливо у випадках вчинення неповнолітніми злочинів, які не становлять великої суспільної небезпеки.

3. Регламентувалося залучення громадськості до запобігання правопорушенням неповнолітніх.

4. Кримінальне законодавство цих років передбачало норми, які закріплювали вперше за судовими та слідчими органами обов'язок виявляти причини та умови вчинення неповнолітніми злочинів та вживати заходів до ліквідації цих причин та умов тощо [33, с. 27–28].

Від часу здобуття незалежності Україною впродовж наступних десяти років діяло пристосоване до нових реалій кримінальне законодавство УРСР. І лише 5 квітня 2001 р. на зміну КК 1960 р. був прийнятий новий КК України, в якому вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства виділено окремий розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх. У новому КК України 2001 р. збережено закріплений у попередньому КК 1960 р. диференційований підхід до

встановлення віку кримінальної відповідальності в 14 і 16 років. Нині загальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, встановлюється законодавцем в частині 1 статті 22 КК України – з 16 років. Знижений вік, з якого настає кримінальна відповідальність, законодавець встановлює з 14 років і закріплює в частині 2 статті 22 КК України [111, с. 10–11].

Отже, вік як ознака суб'єкта злочину, починаючи з X ст., загалом характеризується тенденцією збільшення. Проте у період збільшення злочинності неповнолітніх у країні перевагу замість виховних заходів державного примусу надавали каральним і водночас мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, законодавець зменшував.

1.3. Історія розвитку законодавства про вік потерпілого від злочину

Проблема потерпілого від злочину в кримінальному праві має глибокі історичні корені, беручи початок з часів становлення цієї галузі знання [182, с. 27; 153, с. 11]. Перші згадки про вікові особливості потерпілих можна знайти в джерелах права Київської Русі, зокрема у давньоруських князівських уставах. Один з найвідоміших – це Устав князя Володимира Святославовича, який датують XII–XIV ст., відомий більше ніж у 200 списках. В Уставі міститься перелік проступків, які розглядали як злочини і передавали до компетенції церкви, проте в ньому нічого не сказано про міри покарання за ці злочини. Також у цьому Уставі згадані особи, яких передавали у відання церкви.

Іншим князівським уставом, який має велике значення для дослідження кримінального права Староруської держави, є Устав Ярослава Мудрого. До нас не дійшло жодного уставу князя Ярослава в його первинному вигляді – всі його редакції змінювались з часом, але архетип уставу склався в XI – на початку XII ст. Всього відомо близько 100 списків уставу, які розділяють на 6

редакцій. Найдавніші з них датуються останньою чвертю XV ст., а найпізніші – XIX ст. [68, с. 81].

Саме в Уставі князя Ярослава Мудрого було закріплено захист права дитини на життя в ст. 6, що встановила відповідальність за дітовбивство. Вбивство незаконнонародженої дитини каралося ув'язненням в монастирській установі. До дітовбивства прирівнювався і аборт, розгляд справи про вчинення якого, відповідно до Уставу князя Володимира, належав до церковної юрисдикції.

О. Саїнчин звертає увагу, що покарання за дітовбивство у Київській Русі спочатку не мало такого жорсткого характеру, як у середньовічній Європі. Дітовбивство тривалий час вважалося не злочином, а гріхом. Канонічне візантійське право, відображене в уставах князів Володимира, Ярослава Мудрого, вбачало в дітовбивстві перш за все посягання не на життя, а на християнські устої сім'ї та моральності [173, с. 14]. На відміну від європейського законодавства того часу, яке передбачало жорсткі покарання, церковне право Київської Русі передбачало лише каяття та трирічний піст.

Отож в часи Київської Русі лише зароджувалися правові механізми, що передбачали сувору відповідальність за злочини проти особливої вікової групи – неповнолітніх. У той час були введені лише заборони на окремі форми поведінки, яка могла завдати шкоди неповнолітнім особам. Формулюючи заборону, законодавець не визнавав інтереси дитини самостійним об'єктом кримінально-правової охорони, а норми, що їх захищали, були спрямовані на охорону інших інтересів і цінностей.

Деякі учені розцінюють положення Уставу князя Ярослава «Про церковні суди», що встановлювали відповідальність за порушення заборони статевих стосунків у колі близьких родичів, як такі, що спрямовані на захист неповнолітніх [162, с. 17]. На погляд А. Байбарина, зважаючи на відсутність вказівок на вік і неоднозначності визнання неповнолітнього потерпілим при інцесті, вищезазначена норма не може розглядатися як норма, що захищає інтереси дитини в стародавньому праві [11, с. 43].

Малолітніх і престарілих («малих» і «старих»), інвалідів («калік перехожих»), слабоумних і ущербних («блажених», «юродивих», «ображених долею»), вагітних жінок, хворих, інших беззахисних та слабих на Русі завжди було неприпустимо та грішно ображати» [4, с. 25]. Слід зазначити, що ще з давніх-давен вважалося антиморальним вчиняти злочини щодо осіб похилого віку. Підтвердженням цього були не тільки релігійні норми, але й традиції. Недаремно ж у Святому Письмі (Книга Мудрості Ісуса, сина Сираха) сказано: «Дитино, допомагай своєму батькові в старощах і не засмучуй його за його життя. І коли розум ослабне, будь поблажливим; не зневажай його тоді, коли ти – повноsilий» (3:12; 3:13) [4, с. 26].

Беззаперечно, важливим матеріалом для дослідження історії формування правого становища потерпілого є також Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., які містили норми звичаєвого права, Судебник Казимира 1468 р., привілеї 1447, 1492 та інших років, римське, польське та германське право XV–XVI століть [83, с. 12]. Як зазначено в літературі, у 1529 р. було прийнято перший Литовський статут, який встановлював сувору кримінальну відповідальність за здійснення злочинного посягання на життя окремих осіб, зокрема старих батька й матір або дитину: «...по ринку везти, клещами тіло рвати, а потім в мішок зашити, й посадивши до нього собаку, курицю, ужа, кішку і все те в глибокій річці утопити» (розділ 11, арт. 7). За посягання проти вагітних жінок: «Якщо хто вагітну конем зіб'є, пошкодить, через що вона втратить дитину або вмере разом з дитиною, незалежно від її стану, повинен відсидіти три місяці або присуджений до страти» (розділ 11, арт. 15) [218]. Враховуючи релігійні та моральні норми того часу, законодавець посилює відповідальність за вбивство матір'ю свого немовляти. Так, артикул 60 третього Литовського статуту 1588 р., який діяв на західних українських землях, встановлював смертну кару розпусним жінкам [195, с. 14].

Серед суто релігійних злочинів проти дітей Статут 1588 р. виділяє підмову дітей перейти до мусульманської чи іудейської віри, їх обрізання, наймання жінки-християнки нехристиянами до своїх дітей як «мамки» [33,

с.76].

Низка положень, що містилися в пам'ятках древнього права, знайшли своє місце в Соборному уложенні 1649 р. Зокрема, ст. 26 Соборного уложення передбачає покарання у вигляді страти за вбивство незаконнонародженої дитини; проте, як і в Статуті Ярослава, ця норма, по суті, має на меті не охорону життя неповнолітнього, а осуд фактів незаконного і позашлюбного народження дітей.

Незважаючи на закріплення Соборним уложенням окремих випадків перевищення батьківської влади над дитиною як злочинів, покарання за їх здійснення було вкрай м'яким. Так, вбивство дитини каралося одним роком тюремного ув'язнення і церковним каяттям; проте вік, до якого особа вважалася дитиною, закріплений не був.

Скаржитися на батьків діти не могли. Стаття 6 Соборного уложення карала навіть за спробу отримати підтримку після незаслужених образ і подати скаргу на своїх батьків. Таких дітей били батогами та віддавали їх батькові й матері, які, швидше за все, також застосовували подібне покарання за прояви активності своїми «чадами». Вказана норма є віддзеркаленням середньовічної педагогіки. Сімейна влада батька над дітьми була практично безроздільною; держава принципово стояла на позиції невтручання в ці стосунки [11, с. 46].

Подальшою еволюцією норми про відповідальність за злочини проти неповнолітніх зобов'язані законодавчій діяльності Петра I. Видані ним Військовий і Морський артикули містили низку кримінально-правових норм, спрямованих на вирішення питань про відповідальність і покарання за злочини проти дітей. Привертає увагу те, що в деяких випадках права дитини підлягають такій самій кримінальній охороні, як і права та інтереси повнолітніх осіб. Артикул 163 передбачав кваліфікований вид смертної кари – колесування за вбивство, зокрема малолітньої дитини («дитя во младенчестве») [218]. Проте у разі, якщо спричинення смерті було неумисним результатом виховання дитини, покарання могло бути значно

пом'якшене.

Артикули встановлюють заборону сексуальних зазіхань відносно неповнолітніх. 119 Артикул Морський, 166 Артикул Військовий передбачають відповідальність за акти мужолозтва стосовно неповнолітніх, яка посилюється у випадках застосування до них насильства. Також 167 Артикул Воїнський криміналізує зґвалтування, а 173 – кровозмішання.

Військовий артикул (арт. 163) зараховує убивство матері або батька до найтяжчих видів убивства. Такий злочин мав каратися кваліфікованим видом смертної кари – колесуванням. Артикул 167 встановлював рівне покарання незалежно від того, «старую или молодую, замужнюю или холостую, в неприятельской или дружеской земли изнасилствует» [4, с. 26]. Отже, вчинення зґвалтування щодо жінки похилого віку вищезазначений правовий акт не зараховував до обставин, що обтяжують кримінальне покарання.

Вказані артикули діяли до середини XIX ст. та були доповнені законами наступних монархів і рішеннями Сенату.

Наступним документом в історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства є збірник законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. (надалі – Кодекс 1743 р.). Відповідно до цього збірника законів таку ознаку, як народження дитини в шлюбі чи поза ним, не брали до уваги у разі притягнення до відповідальності жінки за дітовбивство [70, с. 200–201].

Кодекс 1743 р. встановлював відповідальність за декілька складів злочинів проти дитини:

1) побиття та поранення дитини. Якщо такий злочин був вчинений у присутності батьків, він спричиняв майнове відшкодування за позовом батьків «для шляхти або осіб воїнського звання, опікуна або господина», якщо жертвою була залежна людина. Якщо такий самий злочин був вчинений за відсутності позивача та гідних віри свідків, відповідач міг присягнути і бути вільним (гл. 20, арт. 13, п. 1–2);

2) посаження малолітньої дитини на коня, якщо кінь покалічив або

убив дитину. Якщо злого умислу не було, відповідач міг очистити себе присягою (гл. 20, арт. 15, п. 4);

3) убивство новонародженої дитини. Воно каралося смертною карою. Новелою було встановлення покарання для пособника у вчиненні цього злочину, в тому числі – батька такої дитини, та укривательство злочину (гл. 23, арт. 10, п. 1–2);

4) аборт (гл. 23, арт. 10, п. 3);

5) підкидання незаконнонародженої дитини. Якщо дитина внаслідок цього померла, встановлювалася смертна кара, якщо залишалася жива – встановлювалося покарання, аналогічне покаранню за блуд (гл. 23, арт. 11, п. 1–2) [86, с. 116–117].

Щодо похилого віку потерпілого від злочину, то слід зазначити, що він вважався обтяжуючою обставиною. Зокрема, за умисне вбивство діда, баби внук мав бути четвертований, а внучка живою закопана до шиї (гл. 20, арт. 5, п. 1) [154, с. 352]

Слід зазначити, що в цей період вбивство позашлюбної дитини матір'ю належало до кваліфікованих вбивств. Проте це положення постійно критикували. Церква, враховуючи емоційний стан жінки під час пологів, намагалася запровадити т.зв. вибачальні мотиви матері. Один з відомих європейських криміналістів того часу Ч. Беккарія також звернув увагу на особливий емоційний стан жінки під час і після пологів. Пізніше Л. Фейєрбах охарактеризував особливі підстави для пом'якшення відповідальності жінок за вбивство новонародженої дитини. Серед основних причин пом'якшення він називав страх втрати статевої гідності, який, на його думку, можна визнати морально доброякісним (благородним) мотивом. Це своєю чергою може сприяти не тільки пом'якшенню покарання за дітовбивство, але і виправданню.

Продовжуючи, слід зазначити, що восени 1798 р. імператор Павло I видав указ. Відповідно до цього правового документа було заборонено застосовувати до осіб у віці понад 70 років тілесні покарання. Цей указ мав

важливе значення, бо побиття батогами осіб похилого віку досить часто закінчувалося смертю. На необхідність пом'якшення покарання, застосовуваного до осіб похилого віку, вказували й тогочасні вчені. Так, у 1820 р. Г. Солнцев писав: «Старість має визнаватися причиною зменшення покарань, тому що, якби старі були піддані визначеному законами повному покаранню, наприклад тілесному або каторжній роботі, в такому випадку не могли б перенести їх через слабкість тілесних сил своїх; крім того, порівняно з молодими та міцними злочинцями, вони б більше потерпіли карального зла за однаковий злочин» [4, с. 28].

Незважаючи на тогочасні медичні дослідження, кримінальна відповідальність за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини не знижувалась, хоча медики визнавали, що під час пологів фізіологічний стан жінки характеризується підвищеною емоційністю. Крафт Ебінг, провівши не одне дослідження в галузі психіатрії, стверджував, що жінки, які народжували позашлюбних дітей, досить часто перебували під час пологів у афектному стані. Враховуючи це, поступово в Австрії, Англії, Німеччині, Іспанії та в деяких інших європейських країнах вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини почали відносити до привілейованих злочинів. Так, австрійські кримінальні кодекси (КК) 1803 р., а пізніше – 1853 р., які діяли на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині, зараховували дітовбивство до складів злочинів із пом'якшуючими обставинами. У зв'язку з цим раніше передбачену за таке посягання смертну кару було скасовано [195, с. 16].

Вищезазначені напрацювання досить ефективно використовували законодавці Російської імперії, які запровадили відповідні норми. Зокрема, відповідно до Уложення про покарання кримінальні та виправні вбивство новонародженої дитини матір'ю відносилося до привілейованих злочинів згідно з п. 1 частини другої ст. 1451 Уложення 1845 р. Крім того, О. Старко стверджує, що покарання пом'якшується, якщо вбивство позашлюбного сина чи дочки вчинене матір'ю від сорому чи страху, під час народження немовляти, і якщо при цьому не буде доведено, що вона була вже раніше

винна в цьому злочині [195, с. 18].

Відповідно до цього Уложення кримінальній відповідальності, зокрема, за «підкидання» або залишення дитини в таких місцях, де не можна було чекати, що її знайдуть інші (тобто, по суті, мова повинна вестися про особливий спосіб вбивства), підлягали родичі й особи, які зобов'язані були піклуватися про дитину. При цьому слід зауважити, що відповідальність ставилась в залежність від віку потерпілого. Якщо дитині було не більше від трьох років, винний позбавлявся усіх «особливих та особистих і за станом присвоєних прав і переваг з віддачею у виправні арештантські відділення на термін від чотирьох до п'яти років, або ж позбавленням всіх особливих, особистих і за станом присвоєних прав і переваг з віддачею у виправні арештантські відділення по першому ступеню ст. 31 Укладення, тобто з роботою у виправних арештантських відділеннях на термін від трьох з половиною до чотирьох років» (ст. 1513 Уложення). Якщо дитина мала більше від трьох, але менше від семи років, то покарання призначалось у вигляді позбавлення всіх особливих та особистих і відповідно до стану присвоєних прав і переваг з призначенням робіт виправних, в арештантських відділеннях на термін від трьох до трьох з половиною років або від двох з половиною до трьох років (ст. 1514 Уложення). До цих самих видів покарання могли бути засуджені й співучасники вказаних злочинів. Якщо дитина була у віці більше від семи років, але не досягла ще того віку, з якого вона може самостійно забезпечувати собі харчування, або потерпілий був хворим чи з інших причин позбавлений сил або розумових здібностей (ст. 1516 Уложення), то винний підлягав покаранню згідно зі ст. 1514 Уложення [218].

У працях вчених того часу відзначається важливість урахування віку потерпілого від злочину для правильної кримінально-правової кваліфікації. Так, А. Лохвицький вказував: «Вік жертви злочину відіграє досить важливу роль у розмежуванні злочинів, і відповідно у відмінності призначених покарань. Більш того, деякі діяння вважаються злочинами тільки тому, що

вони спрямовані проти малолітнього, а якщо ці ж діяння посягають на дорослого, вони не протиправні» [109, с. 189].

Аналіз норм Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р.. об'єктивно підтверджує вищенаведену думку. В Уложенні є глави, що містять склади злочинів проти неповнолітніх: розділ XI, глава 2 «Про зловживання батьківською владою і про злочини дітей проти батьків» і глава 4 «Про зловживання владою опікунів та піклувальників». Позитивним моментом закріплення вказаних глав стало те, що визнана ще Домостроем (правилами сімейного співжиття XVI ст.) безмежна влада батьків над дітьми поступово обмежується законом. Так, зловживанням батьківською владою в розумінні Уложення були примус дітей до шлюбу або постриження в монахи, розбещення моральності; залучення до злочину, а також привласнення і розтрата майна, що належить дитині. Покарання за вчинене діяння передбачалось до двох років тюремного ув'язнення; тільки втягнення дітей до злочинної діяльності каралося максимальною мірою покарання, передбаченого за той злочин, до скоєння якого дитина була залучена. Глава 4 містила положення, аналогічні нормам глави 2, проте щодо діянь, здійснених опікунами. У інших розділах кримінального законодавства також є окремі норми, спрямовані на охорону прав дитини. Щодо злочинів проти громадської моральності варто виділити ст. 1296 Уложення, що встановлювала правову заборону для батьків здійснювати «непотрібне» звідництво дітей.

Ю. Пудовочкін зараховує до злочинів проти неповнолітніх також главу 6 «Про порушення правил щодо виховання юнацтва» [162]. Проте діяння, закріплені у вказаній главі, на думку А. Байбарина, варто розглядати як кримінальний проступок; закріплення якого в кримінальному законі було спрямоване на збереження монополії в освітній сфері, виховання молоді у дусі покірності ідеології царизму і запобігання поширенню інакомислення. Сама глава 6 була поміщена в розділ VIII «Про злочини проти громадського благоустрою і благополуччя». З вищезгаданої причини все ж таки слід

погодитись з А. Байбариним, що необґрунтованою є позиція, згідно з якою їх криміналізація була спрямована на охорону інтересів неповнолітніх і мала мету захистити процес формування особи неповнолітніх від впливу «неперевіраних» вчителів, що можуть нав'язати їм не схвалені соціумом цінності [11, с. 47].

Глава «Про залишення людини в небезпеці і ненадання допомоги людині, яка може загинути» закріпила ряд складів злочинів і передбачила покарання за їх вчинення від ув'язнення строком на 1 рік у примирному домі до тюремного ув'язнення строком до 4 років. Вибір покарання за вчинення злочинів вказаного виду зумовлювався конкретними обставинами справи: місцем, де була залишена дитина, а також її віком. Зокрема, закон здійснив таку диференціацію дітей: дитина до 3 років, від 3 до 7 років і понад 7 років.

Новелою законодавства стала і встановлена Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. норма про поширення порнографії серед малолітніх і неповнолітніх осіб, яка почала застосовуватися набагато пізніше.

Недоліком Уложення про покарання кримінальні та виправні є те, що в багатьох статтях не зазначається вік потерпілого (у деяких з них є пряма згадка про неповнолітніх або малолітніх осіб, вік яких можна визначати за аналогією з віком настання кримінальної відповідальності, в інших статтях – немає). Є такі статті, які просто згадують сина або дочку, дітей, так само повнолітніх і неповнолітніх.

Загалом значення цього нормативного акта важко переоцінити, оскільки в Уложенні була зроблена перша спроба здійснити всебічний захист інтересів осіб, які через свій фізичний і (або) психічний розвиток, а також недосягнення певного віку, після якого можлива самостійна реалізація громадянських прав і свобод, є найуразливішими для злочинних посягань.

Щодо наступного джерела тогочасного кримінального права – Кримінального уложення 1903 р., то слід зазначити, що переважна більшість його норм, які регламентували вік потерпілого, так і не набули чинності. Серед тих, що набули юридичної сили, можна відзначити заборони на

здійснення звідництва з неповнолітніми, прийняття в «кубло розпусти» осіб жіночої статі, молодших за 21 рік (ст. 529), виховання християнських дітей (ст. 88, 89) в іншій вірі та допущення переходу їх в іншу віру і деякі інші [11, с. 49].

Уложення 1903 р. також передбачало кримінальну відповідальність за злочини проти особи потерпілого, що перебуває в безпорадному стані, зокрема, залишення в небезпеці особи, позбавленої можливості для самозбереження через малолітство, похилий вік або внаслідок тілесної вади, хвороби, несвідомого або іншого безпорадного стану. Вважалось, що у разі залишення без допомоги в таких умовах, за яких життя залишеного завідомо і неминуче наражалось на небезпеку, винний повинен був згідно із законом або згідно із прийнятим на себе обов'язком, або у зв'язку із сімейними відносинами піклуватися про потерпілого (ч. 1, ст. 489 Уложення 1903 р.). Разом з тим кримінальна відповідальність не виключалась і у випадках, коли у небезпечний для життя стан потерпілого (який хоча б і не перебував на піклуванні винного) поставив сам винний, або коли умисно залишав потерпілого, позбавленого можливості для самозбереження через малолітство, старість або внаслідок тілесної вади, хвороби, несвідомого або іншого безпорадного стану, в таких умовах, за яких не видавалось можливим, що його знайдуть інші, і життя залишеного наражалось на неминучу небезпеку [218].

Як слушно зазначає Н. Шевченко, охороняючи інтереси неповнолітніх, кримінальне законодавство ХІХ ст. прагнуло дисциплінувати не лише батьків і опікунів, але і усіх інших осіб, яким суспільство довірило функції виховання молоді, зокрема, педагогів і вихователів [217, с. 26].

З 1917 р. на території Російської імперії утворюються нові держави, серед яких основними були РСФРР і УСРР. Радянські керівники в першу чергу намагалися створити щось нове не тільки в суспільстві та в політиці, але й у законодавстві. Відповідно законодавство Російської імперії не діяло. Основним правовим актом в галузі кримінального права були Керівні засади

з кримінального права РСФРР 1919 р. Цим правовим актом встановлювались особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. Передбачалося, що діти віком до 14 років не могли бути притягнуті до відповідальності й відповідно їм не могло бути призначене покарання. Вік від 14 до 18 років визнавався перехідним [171].

На той час злочинами вважалися діяння, які порушували правові акти робітничого та селянського уряду. Законодавство того часу, яке стосувалось забезпечення прав неповнолітніх після революції 1917 р., пронизує принцип суспільного виховання дітей, які залишилися без батьків. В. Євко зауважує, що навіть більше, були пропозиції щодо державного виховання всіх дітей, які народжувалися в країні [53, с. 107–110]. Враховуючи це, слід зазначити, що життя і здоров'я дітей було під особливим кримінально-правовим захистом. Крім того, неповнолітні були захищені не лише від умисних злочинів, але і від злочинів, які вчинювались із необережності. Кримінальний кодекс УСРР 1922 р. як один із перших кодифікованих актів кримінального законодавства, порівняно з Уложенням про покарання кримінальні та виправні, не передбачав норм, які б містили положення щодо відповідальності за протиправні діяння проти неповнолітніх. Разом з тим, цей нормативний акт передбачав відповідальність за залишення малолітнього в небезпеці (ст. 163 КК 1922 р.) і закріплював відповідальність службових осіб за невиконання дій, які вони згідно з обов'язками своєї служби повинні були виконати (ст. 107 КК 1922 р.) [206].

Впродовж подальших років у кримінальному законодавстві відбувається покращення захисту прав і свобод дітей. В результаті з'явився узгоджений з пропонованими змінами Кримінальний кодекс УСРР 1927 р. [202, с. 61]. Так, Кримінальний кодекс у новій редакції передбачав кримінальну відповідальність за відмову від прийняття обов'язків з опіки (ст. 86), нарівні з відповідальністю за недбале ставлення до служби (ст. 99), залишення в небезпеці (ст. 158) й ухиляння від сплати аліментів (ст. 161). У цьому правовому акті особливе місце починають займати норми щодо

забезпечення аліментних платежів на дітей і встановлюється відповідна кримінальна відповідальність. Нормами КК УСРР 1927 р. також забезпечувалося належне виконання службовими особами покладених на них обов'язків щодо контролю за роботою дитячих притулків, шкіл та інших навчально-виховних установ. Крім того, нове кримінальне законодавство сприяло належному виконанню працівниками дитячих притулків та інших навчальних закладів та установ своїх обов'язків. Так, у п. «є» ч. 2 ст. 47 КК УСРР 1927 р. було внесено такі доповнення: «вчинення злочину... стосовно осіб, підлеглих злочинцю, чи тих, що знаходяться на його піклуванні, або в особливо-безпорадному за віком чи іншими умовами стані». Додавання до терміна «безпорадний» слова «особливо» виражає, на думку О. Штирлова, прагнення законодавця підкреслити виняткову небезпечність неминучої смерті, стану потерпілого через його хворобу, малолітство, старість чи інші умови, усунути які має можливість тільки інша особа – особа, на піклуванні якої цей потерпілий перебував або яка своїми діями поставила потерпілого в такі умови [218].

Кримінальний кодекс УСРР 1960 р., порівняно з попередніми кримінальними кодексами, значно розширив межі охорони життя і здоров'я неповнолітніх, що слід визнати позитивним. Так, п. 6 ст. 41 передбачив обставину, що обтяжує відповідальність, – це вчинення злочину щодо малолітнього. Також під час кваліфікації окремих злочинів почали додатково враховувати кваліфікуючу ознаку – неповнолітній вік потерпілого [14, с. 192]. До таких, поряд із уже відомими складами злочинів, можна зарахувати зараження венеричною хворобою (ч. 3 ст. 108 КК УСРР) [93, с. 83–84].

Крім того, в кримінальному законодавстві й надалі з'являються норми, які спрямовані на посилення кримінально-правової охорони життя та здоров'я дітей. Зокрема, з'являються статті, які передбачали кримінальну відповідальність за зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду і допомоги (ст. 115), торгівлю людьми (ст. 124-1), доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 208-1), залучення

неповнолітніх до немедичного споживання лікарських та інших засобів, що викликають одурманення (ст. 208-2), залучення неповнолітніх до організованого збору відходів (як вторинної сировини), небезпечних для здоров'я (ст. 228-10), злочини, що порушують встановлений порядок обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (ч. 2 ст. 229-4, ч. 2 ст. 229-5, ч. 3 ст. 229-6, ч. 3 ст. 229-15).

Вищезазначена система злочинів свідчить про формування нової та ефективної системи кримінально-правової охорони прав дітей та підвищення їх захисту від злочинів, що вчиняють дорослі особи, зокрема і особи, які повинні про них піклуватися. Однак, як цілком доречно зазначає М. Заславська, залишалися невирішеними і вказували на прогалину у законодавстві питання відповідальності працівників навчально-виховних установ, що допустили небезпечний вплив на дітей сил природи, різних побутових приладів, масові захворювання, а також які не запобігли нещасним випадкам з підопічними під час різноманітних спортивних занять, елементарних прогулянок дітей у дошкільних навчально-виховних установах, уроків праці й у подібних випадках. Загальним для всіх викладених ситуацій і таким, що становило певні труднощі, з одного боку, для кваліфікації, з іншого боку – для забезпечення всебічної охорони життя і здоров'я неповнолітніх, було питання суб'єкта злочину, а саме – особи, що порушила суто професійні обов'язки щодо охорони життя і здоров'я дітей [64, с. 26].

Отже, положення КК 1960 р. у частині охорони інтересів неповнолітніх потерпілих повністю відповідали вимогам практики і науковим поглядам радянського часу про захист прав дитини.

Висновки до розділу 1

Викладене в цьому розділі дає підстави зробити такі узагальнення:

1. Вік особи варто розглядати у широкому та вузькому значенні. Під

віком особи в широкому значенні слід розуміти календарний період від дня народження до будь-якого хронологічного моменту в її житті. У вузькому значенні – це календарний період психофізіологічного стану особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та юридичні зміни та наслідки. Кримінально-правове значення віку пов'язане не тільки з інститутом суб'єкта злочину, а й з інститутом потерпілого від злочину.

Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини.

Вік як ознака потерпілого від злочину може виступати кваліфікуючою ознакою, введення якої у ряд складів Особливої частини КК України обтяжує відповідальність і покарання.

2. Історія становлення кримінального законодавства щодо віку особи має давні коріння. Ще в часи Київської Русі було передбачене притягнення особи до кримінальної відповідальності з 8-річного віку. Протягом перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої спостерігалася тенденція підвищення віку, після досягнення якого особа могла бути притягнута до кримінальної відповідальності. Вже під час перебування українських земель у складі Російської імперії у вітчизняному кримінальному законодавстві з'являється диференційований підхід щодо встановлення віку, після досягнення якого особа могла підлягати кримінальній відповідальності. Відповідно до карально-репресивної політики радянської влади, в кримінальному законодавстві УРСР першої половини ХХ ст. було зменшено мінімальний вік, досягши якого, особа могла підлягати кримінальній відповідальності, до 12 років. І лише з прийняттям КК УРСР 1960 р. було збільшено на 2 роки вік, після досягнення якого особа підлягає кримінальній відповідальності й, водночас, розширено коло злочинів, щодо яких відповідальність може наставати з меншого віку.

3. Вік як ознака потерпілого був відомий ще у часи Київської Русі.

Проте більшість норм кримінального законодавства до XIX ст. безпосередньо не зазначали вік потерпілого (у деяких з них є пряма згадка про неповнолітніх або малолітніх осіб, вік яких можна визначати за аналогією з віком настання кримінальної відповідальності, в інших статтях – немає). Були також статті, які просто згадували новонароджених, дітей, як повнолітніх, так і неповнолітніх, а також осіб похилого віку.

Загалом історія кримінально-правової охорони неповнолітніх та осіб похилого віку віддзеркалювала загальноєвропейську тенденцію цього захисту та стала своєрідним еталоном, що визначив напрям подальшого розвитку ювенального кримінального права України.

РОЗДІЛ 2. ВІК ЯК ОЗНАКА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

2.1. Сутність, періодизація та кримінально-правове значення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність

Досягнення особою певного віку є важливою та необхідною умовою притягнення її до кримінальної відповідальності. В основу визначення віку, після досягнення якого може наставати кримінальна відповідальність, покладено рівень свідомості особи, її здатність усвідомлювати те, що відбувається, і відповідно до цього свідомо діяти. Малолітні особи не можуть бути суб'єктами злочину, оскільки внаслідок свого віку не мають можливості достатньою мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати своїми вчинками.

Здатність усвідомлювати небезпеку своєї поведінки складається поступово, в результаті виховання і життєвих спостережень. До певного віку у підлітка вже накопичується життєвий досвід, з'являється можливість усвідомлювати свої вчинки і більш-менш правильно вибрати варіанти своєї поведінки.

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, не може бути встановлений в законі довільно. Перерядусім враховуються дані наук – фізіології, загальної та вікової психології, а також вікової педагогіки. Багато заборон, яким держава надає значення правових, доступні для розуміння і малолітньої дитини: не можна присвоювати чуже, не можна ображати інших тощо. Однак для притягнення особи до кримінальної відповідальності потрібно, щоб у неї були достатній рівень правової свідомості, здатність оцінювати не тільки фактичну сторону своїх вчинків, але і їх соціально-правову значущість [44, с. 15].

Досягнення встановленого віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, передбачає також наявність в особи здатності правильно

сприймати кримінальне покарання, бо тільки в цьому випадку досягається його мета.

Як вже зазначалося, стаття 22 КК України має назву «Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність». Недоліком видається вжите у ст. 22 КК України слово «може». Це слово, як правило, вживається для висловлення припущення тощо. Не тільки через такі тлумачення вважаємо, що некоректно використовувати у КК України це слово, а й тому, що поняття «може» вносить процесуальний характер у норми матеріального права. Тому слід підтримати пропозицію О. Сапожнікової щодо доцільності закріплення для встановлення (визначення) віку на законодавчому рівні такої назви ст. 22 КК України, як «Вік, з якого настає кримінальна відповідальність» [176, с. 173].

В. Бурдін зазначає, що у сучасному світі виникають проблеми визначення кримінально значущої періодизації віку особи [23, с. 419]. Для цього необхідно звернутися до сучасної періодизації віку, яка представлена, як правило, такими параметрами:

1. Дитячий період – весь період, поки індивід статеві незрілий. Дитинство, своєю чергою, поділяється на два періоди:

1) дитинство – доки індивід абсолютно безпорадний (не може самостійно пересуватися);

2) період, що не має особливої назви, – від настання здатності пересуватися до кінця дитинства. У людини другий період поділяється на безліч рівнів і взагалі є дуже затягнутим, триває значно довше, ніж у тварин.

2. Підлітковий період – настання й становлення статевої зрілості (12–16 років).

3. Дорослий період, який можна умовно поділити так:

1) ранній дорослий період – від статевої зрілості (у нормі – це час появи перших дітей) до часу, коли перші діти досягають статевої зрілості (тобто в нормі – часу появи перших внуків) (17–35 років);

2) пізній дорослий період – від завершення попереднього вікового

етапу до кінця фертильності.

4. Кінець фертильності, клімакс (50–55 років).

5. Старість:

1) вік, поки продовжується можливість самообслуговування (55–70 років);

2) дряхлість, безпорадність, до смерті [47, с. 45].

В. Мороз вважає, що межі кримінальної відповідальності слід поділяти на такі періоди:

1. Діти до 11 років. Вони вважаються повністю безвідповідальними.

2. Підлітки у віці від 11 до 14 років. Особи у цьому віці можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише у разі, коли вони вчинять особливо тяжкі злочини (наприклад вбивство, зґвалтування). В кожному конкретному випадку необхідно встановлювати, чи була здатна особа усвідомлювати суспільну небезпеку свого діяння та керувати ним. Це встановлюють психіатри та психологи за результатами проведення спеціальних експертиз. В. Мороз зауважує, що стосовно них повинна діяти презумпція неосудності, яка може бути спростована [122, с. 89]. З науковцем варто не погодитися, оскільки теорія сучасного кримінального права дотримується презумпції осудності, тобто особа визнається осудною, доки не буде визнана неосудною внаслідок проведення судово-психіатричної експертизи, а остаточне вирішення цього питання відноситься до компетенції суду.

3. Підлітки від 14 до 16 років. КК України для цієї вікової категорії осіб передбачає чіткий перелік злочинів, за які вони можуть відповідати у разі їх вчинення. Цей перелік встановлений в ч. 2 ст. 22 КК України Але, на погляд В. Мороза, в законодавстві необхідно чітко визначити статус осіб, які хоча і досягли 14-річного віку, але через відставання у психічному розвитку не здатні усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій [122, с. 59].

4. Неповнолітні віком від 16 до 18 років. Ці особи відповідно до Кримінального кодексу визнаються повністю дієздатними. Відповідно у разі

вчинення будь-якого злочину вони повинні відповідати за це. Звісно, за винятком тих, які можуть вчинити тільки так звані спеціальні суб'єкти (службові особи, військовослужбовці тощо) [122, с. 60].

Погляд В. Мороза повністю підтримує В. Бурдін, який, крім того, виділяє ще одну вікову групу. Зокрема, вищезазначений науковець зауважує, що положення, що визначають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, можуть бути застосовані судом у виключних випадках з урахуванням особи та характеру вчиненого злочину до особи, яка вчинила злочин у віці від 18 до 21 року.

Ще в Стародавньому Римі, правова система якого є основою для всіх європейських країн, розрізняли три вікових періоди:

1. *Infantes*, діти до 7-річного віку, безумовна неосудність.

2. *Impubes*, від 7–14 років чоловіки і до 12 років жінки – умовна осудність – щоразу суд вирішував питання про здатність дитини до усвідомлення вчиненого;

3. *Minores*, неповнолітні до 18 років (іноді до 25 років) – вважалися осудними, проте до них застосовувалось м'якше покарання [30, с. 13].

Загалом кожний віковий період характеризується багатьма змінами, що в сукупності становлять своєрідну структуру особистості на певному етапі її розвитку. Головним чинником, який визначає специфіку віку, на думку психологів, є зміна умов життя дитини, способів і методів навчання та виховання.

Для кожного етапу вікового розвитку дитини характерні свої особливості. Це може бути пов'язано з певними змінами в сім'ї, шкільному закладі, з новими захопленнями, змінами в стилі виховання тощо. У межах кожного віку спостерігаються значні індивідуальні розходження, тому, як слушно зауважує О. Світличний, він не має точних характеристик і не є категорією незмінною [179, с. 156]. Крім того, на вікові особливості неповнолітнього істотно впливають такі фактори, як специфіка виховання, спадковість, особливості спілкування з друзями тощо. Зміна цих факторів

зумовлює перехід на вищий період розвитку.

Відповідно до вітчизняного законодавства, усі суб'єкти злочину традиційно поділяються на дві групи: дорослі та діти (неповнолітні). У. Ковна цілком обґрунтовано зауважує, що такий розподіл зумовлений чітко визначеним віковим критерієм – повноліттям, згаданим вище, і пов'язаний із досягненням особою 18 років. Усіх інших осіб, які не переступили цієї вікової межі, прийнято називати «неповнолітніми» [79, с. 459–460].

Кримінальне «неповноліття» можна розглядати в різних аспектах:

а) як суб'єктивну передумову кримінальної відповідальності – один з елементів підстави притягнення до відповідальності;

б) як одну з кримінологічних підстав кримінально-правової заборони (криміналізації);

в) як один з класифікаційних критеріїв злочинців, що визначають межі кримінальної відповідальності та обсяг кримінально-правового примусу;

г) як одну з обставин, передбачену законом, яку враховують суди під час застосування та індивідуалізації кримінальної відповідальності [10, с. 3].

Термін «неповнолітній» вживається не тільки в кримінальному праві. Досить часто він вживається в цивільному, сімейному, трудовому праві та характеризується специфікою суспільних відносин, що характерні для тієї чи іншої галузі права. Загальне правове визначення неповнолітнього спирається на загальну демографічну характеристику різних вікових груп. В законодавстві, юридичній літературі й практиці часто використовується термін «неповнолітній» – це особа, яка не досягла певного віку, з настанням якого закон пов'язує її повну цивільну дієздатність, тобто можливість реалізовувати в повному обсязі передбачені Конституцією та іншими законами суб'єктивні права й обов'язки [79, с. 459].

Вік неповноліття не є універсальним для всіх держав світу. Здебільшого це 18 років. Проте в низці країн повнолітніми вважаються особи, що досягли віку 15, 20 і навіть 21 року [30, с. 13]. Відповідно в сучасному міжнародному праві звертається увага на 18-річний вік як

граничну межу неповноліття, проте водночас із таким застереженням: «...якщо інший вік не встановлений національним законодавством». Саме так визначають неповноліття Мінімальні стандартні правила ООН (Пекінські правила ООН 1984 р.), що стосується здійснення правосуддя у справах неповнолітніх.

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини 1989 р., дитина – це неповнолітній у віці до 18 років. Отже, Конвенція поширюється не тільки на дітей (враховуючи її назву), але й на всіх неповнолітніх осіб.

В міжнародному та національному законодавстві встановлено юридичну межу між неповноліттям і повноліттям. Відповідно тим самим виокремлено автономну групу людей, які мають специфічні права й обов'язки. Необхідність створення цієї автономної групи зумовлена спеціальним правовим захистом неповнолітніх з урахуванням особливих психофізіологічних і соціальних якостей особистості дитини і підлітка.

Враховуючи індивідуальність кожної особистості, 18-річний вік є досить умовним щодо досягнення повноліття. Це зумовлено тим, що не кожна 18-річна особа не відповідає законодавчому визначеному моменту настання юридичної зрілості. Можливі випадки, коли підліток відстає в своєму розвитку, а інколи, навпаки, випереджує інших.

Неповноліття триває чималий проміжок часу, тобто до 18 років. Це період найінтенсивнішого духовного і фізичного становлення та розвитку особистості людини. Своєю чергою, цей етап умовно можна поділити на:

- 1) дитинство чи малоліття (до досягнення 14 років);
- 2) юність (з 14 до 18 років).

Перший період охоплює вік до чотирнадцяти років. Протягом цього періоду відбувається становлення неповнолітнього як особистості. В цей період також чітко окреслюються певні контури характеру. Для особи, яка не досягла 14 років, характерні певні особливості перебудови дитячого організму, які пов'язані з інтенсивним розвитком та ростом.

У. Ковна зауважує, що поняття «малолітня особа» тісно взаємопов'язано із проблемою осудності. Дитячий вік суб'єкта сам не можна вважати передумовою для визнання його неосудним. Постає запитання: чи можна встановити той граничний вік, після досягнення якого настає осудність? Тут слід зазначити, що віковий розвиток безпосередньо залежить від раси, географічних умов проживання, особливостей виховання, умов проживання та навколишнього середовища. Це все впливає не тільки на віковий розвиток, але й на розумовий та духовний розвиток неповнолітньої особи. Тому в деяких державах (Франція, Бельгія, Швеція) законодавство протягом певного часу чітко не встановлювало мінімального віку для покарання, надаючи тим самим можливість суду індивідуально вирішувати питання про «осудність» [79, с. 460].

Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, визначають, що в правових системах, в яких визнається поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, нижня межа такого віку не повинна встановлюватися на дуже низькому віковому рівні, враховуючи емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість підлітка [74, с. 389]. В Україні кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років (ч. 1 ст. 22 КК). За окремі злочини, передбачені ч. 2 ст. 22 КК, кримінальна відповідальність може наставати з чотирнадцяти років. Зокрема, як вже зазначалося, ч. 2 ст. 22 КК України передбачено, що особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за певні види злочинів: умисне вбивство (ст. 115–117 КК), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їхньою діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової

допомоги, представника іноземної держави (ст. 112, 348, 379, 400, 443 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, частина 3 ст. 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, частина 2 ст. 345, 346, 350, 377, 398 КК), диверсію (ст. 113 КК), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258 КК), захоплення заручників (ст. 147 і 349 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), крадіжку (ст. 185, частина 1 ст. 262, 308 КК), грабіж (ст. 186, 262, 308 КК), розбій (ст. 187, частина 3 ст. 262, 308 КК), вимагання (ст. 189, 262, 308 КК), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 ст. 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 ст. 399 КК), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277 КК), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278 КК), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2, 3 ст. 289 КК), хуліганство (ст. 296 КК).

Система цих злочинів встановлюється з урахуванням ряду обставин у сукупності, зокрема з урахуванням ступеня тяжкості вчинених злочинів (вбивство, зґвалтування), а також поширеності окремих видів злочинів (крадіжки, грабежі). Але насамперед законодавець виходить з того, щоб суспільна небезпечність, протиправність, характер і суть злочину були доступні розумінню неповнолітнього вказаного віку. Саме тому малолітні, тобто особи віком до 14 років, які не здатні усвідомлювати небезпечність здійснюваних ними діянь і керувати своїми діями, не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності.

В наш час мінімальний вік суб'єкта злочину не може залежати від статевої зрілості. Це пов'язано з тим, що статева зрілість є індивідуальною і чітких меж немає. Сьогодні вік статевої зрілості порівняно з минулими десятиріччями знижується. Сучасні медичні дослідження дозволяють констатувати, що вік статевого дозрівання у дівчаток починається з 9–12 років, а у хлопців з 10–12 років. Проте сучасна медична практика знає випадки, коли цей вік починався на 1–2 роки раніше. Проте, як слушно

зауважує Н. Мирошниченко, у такому віці недоцільно притягувати до кримінальної відповідальності, це суперечить нормам міжнародного законодавства [117, с. 71].

Відповідно до ст. 22 КК неповнолітні віком з 14 до 16 років несуть кримінальну відповідальність за умисні злочини. Це пояснюється тим, що в цьому віці вони не мають достатнього життєвого досвіду і до них не можуть бути поставлені вимоги, які ставляться перед особами старшого віку щодо виконання різних правил. Точне встановлення віку неповнолітнього, що вчинив злочин, – одна з гарантій законного притягнення до кримінальної відповідальності [89, с. 71–72].

Загалом в основу встановлення можливості притягнення особи до кримінальної відповідальності з 14-річного віку покладено такі обставини:

- рівень розумового розвитку особи, який дає підставу вважати, що особа в 14-річному віці вже розуміє (усвідомлює) суспільну небезпеку й протиправність діянь, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК;

- значна поширеність цих злочинів серед підлітків;

- висока суспільна небезпека таких злочинів [91, с. 111].

Майже аналогічної думки дотримується і В. Шаблистий, який зазначає, що встановлення мінімальної календарної вікової межі для кримінальної відповідальності має бути соціально та кримінологічно обґрунтованим. При цьому враховується низка чинників:

- рівень психолого-фізіологічних та соціологічних особливостей особистості, а також її соціалізаційний ступінь, за допомогою якого можна визначити можливість цього суб'єкта усвідомлювати суспільну небезпеку та зміст злочину під час його вчинення;

- кримінологічні показники (поширеність злочинних діянь серед осіб певного віку, їх тяжкість тощо);

- принципи кримінально-правової політики (наприклад, доцільність встановлення кримінально-правової заборони).

Отже, вищезазначений науковець слушно підсумовує, що так званий

знижений вік кримінальної відповідальності, всупереч поширеним поглядам, залежить не тільки від підвищеної суспільної небезпечності певного злочину [215, с. 313].

До кримінальної відповідальності не можна притягувати осіб у віці від 14 до 16 років за злочини, відповідальність за які встановлено у віці від 16 років. Це стосувалося і неповнолітніх співучасників у віці до 16 років. Проте, якщо в діянні містяться ознаки злочину, щодо якого встановлювалася відповідальність з 14 років, вищезазначені особи можуть притягуватися до кримінальної відповідальності за такі злочини. Наприклад, якщо неповнолітній у віці до 16 років бере участь разом з іншими особами, що досягли 16 років, у такому злочині, як примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань шляхом насильства, небезпечного для життя чи здоров'я (ч. 3 ст. 355 КК), то він може відповідати тільки за заподіяння, наприклад, тяжкого тілесного ушкодження за ст. 121 КК [94, с. 71].

На відміну від українського законодавства, у багатьох зарубіжних країнах для притягнення до кримінальної відповідальності, крім календарного віку, потрібно також встановлення й психологічного віку. Зокрема, в Англії нижня вікова межа кримінальної відповідальності – 10 років. У віці від 10 до 14 років кримінальна відповідальність у принципі може наставати, але про її застосування вирішують індивідуально, обвинувачення зобов'язане доводити факт усвідомлення неповнолітнім факту того, що він зробив щось «серйозно протизаконне».

В іншій європейській країні, в Німеччині, нижня вікова межа настання кримінальної відповідальності визначена в 14 років. Але неповнолітній від 14 до 18 років (за термінологією закону – «підліток») може бути притягнутий до кримінальної відповідальності тільки у випадку, коли він «за своїм моральним та духовним розвитком має достатню зрілість, щоб розуміти неправомірність вчиненого й діяти відповідно до цього розуміння» (параграф 3 Закону «Про ювенальний суд»). Як бачимо, у Німеччині законодавець

вибрав спосіб вирішення питання про кримінальну відповідальність неповнолітніх, у чомусь схожий на англійський. Однак в Англії він застосовується до осіб іншої вікової групи (10–14 pp.). У кримінальному законодавстві цих держав у кожному випадку потрібно встановлювати не тільки календарний вік, але й фактичний «психологічний» [119, с. 168].

До речі, незважаючи на суттєве омолодження злочинності, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, за останні 100 років збільшився: на початку ХХ ст. кримінальна відповідальність наставала в Італії та Іспанії з 9 років, в Австрії, Болгарії, Голландії, Данії та Росії – з 10, у Німеччині, Румунії, Сербії, Угорщині, Швейцарії – з 12, у Туреччині – з 13, у Норвегії – з 16 років [140, с. 25].

В наш час найменші вікові межі встановлені в багатьох східних державах на рівні 7 років, приміром, у Єгипті, Іраку, Ємені, Лівані тощо. Мінімальний вік суб'єкта злочину в 13 років встановлений законодавством Узбекистану, у кодексах низки штатів США, у 14 років – у Болгарії, Норвегії, Німеччині, Японії, більшості країн СНД (зокрема, ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу України), у 15 років – у Данії, Швеції, Фінляндії тощо. Однак слід розмежовувати поняття «мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» та «загальний вік», оскільки останній є вищим від мінімального і часто збігається з віком повноліття в державі [34, с. 144].

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, навіть в одній державі має різні межі, які залежать від виду злочинів, ступеня їх суспільної небезпеки та інших чинників. Зокрема, кримінальні кодекси деяких штатів вказують конкретний мінімальний вік кримінальної відповідальності. Наприклад, Зразковий КК США встановлює його в межах 16 років (ст. 4.10.), КК Міннесоти – 14 років, КК Колорадо та Луїзіани – 10 років, КК Джорджії та Іллінойсу – 13 років, КК штату Нью-Гемпшир і КК Техасу – 15 років, КК штату Нью-Йорк загальний вік кримінальної відповідальності встановлює на рівні 16 років, за тяжке вбивство другого ступеня з 13 років, за просте вбивство першого ступеня, згвалтування,

викрадення людини, підпал, напад першого ступеня – з 14–15 років. Тут слід зауважити, що тяжке вбивство першого ступеня і в багатьох штатах, і на федеральному рівні карається смертною карою, яка може призначатися й неповнолітньому.

КК Болгарії передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка досягла 18-річного віку (ст. 31). Щодо кримінальної відповідальності осіб у віці від 14 до 18 років, то їх можуть притягти до відповідальності у разі визнання їх осудними. Відповідно особи до 14 років (малолітні особи) не можуть бути суб'єктами злочину (ст. 32).

Досить неординарно вирішене питання про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, в Польщі. Відповідно до ст. 10 КК Польщі, до кримінальної відповідальності за вчинення тяжких злочинів може бути притягнута особа, яка досягла 17-річного віку. Щодо осіб, які вчинили менш тяжкі злочини у віці від 17 до 18 років, суд замість покарання застосовує виховні заходи, такі як лікування, або виправні заходи, передбачені для неповнолітніх. Ці заходи застосовуються лише у тому випадку, якщо обставини кримінальної справи і рівень розвитку винного, його особистість і умови життя викликають таку необхідність.

Крім того, за польським кримінальним законодавством особи у віці від 15 до 17 років можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення деяких видів злочинів. Серед таких злочинів польський законодавець виділяє: 1) посягання на життя Президента Республіки; 2) вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю; 3) згвалтування за обтяжуючих обставин; 4) захоплення заручника; 5) розбій. М. Хавронюк зазначає, що відповідальність вищезазначених осіб настає за умови, «якщо обставини справи, а також рівень розвитку винного, його особистість і умови життя викликають таку необхідність, а особливо якщо застосовані раніше виховні чи виправні заходи виявились безуспішними» [211, с. 195].

В кримінальному законодавстві Литви (ст. 13 КК Литви), Білорусі (ст. 27 КК Білорусі), Молдови (ст. 21 КК Молдови) передбачено, що до

кримінальної відповідальності може бути притягнута особа, якій виповнилось 16 років, а в окремих випадках, які передбачені законодавством, – й особи з 14-річного віку. Перелік злочинів, за вчинення яких особи у віці від 14 до 16 років підлягають кримінальній відповідальності, не є доволі різноманітним у різних державах.

Сучасні законодавці країн пострадянського простору вносять до цього переліку такі види злочинів: умисні вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень (тяжких і середньої тяжкості), злочини проти статевої недоторканості й свободи (згвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом), хуліганство, захоплення заручників тощо. В КК Білорусі до цих злочинів також зараховано усі види розкрадань. Отже, законом визнано, що особа у віці від 14 до 16 років здатна усвідомлювати суспільну небезпеку будь-якого грабежу, крім грабежу, предметом якого є прекурсори й обладнання для виготовлення наркотиків, або здатна усвідомлювати суспільну небезпеку крадіжки зброї, крім випадків, коли вона вчинює цей злочин повторно або за попередньою змовою групою осіб [211, с. 193].

Отже, підходи до визначення мінімальних та загальних вікових меж можливості застосування кримінальної відповідальності фізичної особи та до законодавчого закріплення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, у різних державах суттєво відрізняються. Такі відмінності пов'язані з історичними передумовами формування кримінального права в кожній із держав, з відмінностями в політичній системі держав, у рівні розвитку громадянського суспільства, із правовими традиціями та юридичними концепціями, що формують кримінальне право таких держав тощо. Неабияку роль у різних підходах до питання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, відіграє і входження правової системи держави до тієї чи іншої правової сім'ї [34, с. 146]. Кримінальне право переважної більшості європейських держав встановлює досить високі мінімальні вікові межі, тоді як держави мусульманського світу традиційно

закріплюють дуже низький вік, з якого фізична особа може бути суб'єктом злочину й нести кримінальну відповідальність.

В наш час існують і країни, в кримінальному законодавстві яких мінімальний вік суб'єкта злочину не визначено. Зокрема, незважаючи на високий розвиток правових систем у таких країнах, як Бельгія, Швеція, Франція, їхнє кримінальне законодавство протягом тривалого часу не визначає конкретний мінімальний вік, з якого можна притягати осіб до кримінальної відповідальності. В кожному випадку вирішення питання про притягнення неповнолітніх осіб до кримінальної відповідальності має вирішувати суд.

Отже, як бачимо, в законодавстві зарубіжних країн немає єдиного погляду щодо встановлення мінімальної вікової межі притягнення до кримінальної відповідальності. Тому і не дивно, що у вітчизняній науці кримінального права сформувалися три основні позиції щодо цього:

1. Перша група науковців вважає, що український законодавець цілком обґрунтовано встановив мінімальний вік суб'єкта злочину 14 років. Вони зазначають, що законодавець правильно визначив нижню межу кримінальної відповідальності за певні види злочинних дій (вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, окремі види злочинів проти власності тощо), оскільки навіть незначний рівень психолого-педагогічного розвитку неповнолітнього у віці від 14 до 16 років дає змогу особі усвідомлювати суспільну небезпеку та протиправність власних діянь. Малолітні особи в повному обсязі не спроможні розуміти, сприймати та корегувати свої вчинки, а тому суб'єктами злочину бути не можуть [46, с. 140; 142, с. 158; 143, с. 64; 117, с. 84].

Мінімальний вік суб'єкта злочину 14 років був і у попередньому Кримінальному кодексі України 1960 р. Таку прихильність законодавця сформованим правовим традиціям Н. Артеменко [8, с. 147] пояснює двома основними обставинами:

– у випадку зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, у сферу кримінальної юстиції потрапила б значна маса

малолітніх, що перетворилися б на судимих осіб, а значить, держава і суспільство, вдаючись до каральних заходів, які повинні бути крайнім засобом впливу на порушників, зізналися б у своєму безсиллі й по суті відмовилися б від широкого використання інших, некаральних заходів впливу на неповнолітніх;

– спірність твердження про здатність малолітніх усвідомлювати соціальну значущість своєї поведінки, оскільки відмінною рисою перехідного етапу в розвитку особистості є її нерівномірність на індивідуальному рівні, велика варіативність норми (мається на увазі норми як критерію розвитку).

2. Друга група вчених вважає за доцільне підвищити вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. А. Примаченок вказує на необхідність збільшити вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. На думку науковця, ця необхідність зумовлена сучасними умовами життя суспільства, високими темпами розвитку науково-технічного прогресу, інститутами соціалізації особистості. Враховуючи це, А. Примаченок вважає за доцільне встановити такі вікові межі: з 15 років – обмежений вік, з 17 років – повний, а з 18 років – особливий вік для спеціальних суб'єктів [155, с. 35].

Думки багатьох вчених про підвищення вікової межі настання кримінальної відповідальності впливають саме із артедації. Наприклад, К. Лебединська зазначає, що оскільки артедація не вдосконалює психологічні якості особистості, а науково-технічний прогрес розвивається досить швидко, то підростаюче покоління у своєму психологічному розвитку відстає від умов соціального життя і не завжди здатне розуміти суспільну значущість своїх дій, зокрема і суспільно небезпечних. Тому ці науковці пропонують підвищити вікову межу настання кримінальної відповідальності неповнолітніх. Також деякі вчені пропонують підвищити вік кримінальної відповідальності лише за деякі злочини. М. Грінберг зараховує до них злочини, пов'язані з керуванням автотранспортними засобами, оскільки

неповнолітні не здатні забезпечити безпечне використання технічних засобів – джерел підвищеної небезпеки [35, с. 87].

Сучасний дослідник Я. Соловій вважає за доцільне в ст. 22 КК України встановити вікові межі кримінальної відповідальності за злочини, передбачені статтями 112, 116 КК України (за посягання на життя державного чи громадського діяча, за спричинення смерті в стані сильного душевного хвилювання) – з 16-річного віку, а не з 14-річного, як це передбачено в чинному КК [193, с. 128]. Крім того, цей науковець зазначає, що в 16–18 років у людини виникають вольові властивості, цілеспрямованість, самостійність, вміння контролювати свою поведінку, а також починають формуватися загальні критерії моральних оцінок. Враховуючи це, науковець вважає за доцільне нижній віковий ценз суб'єкта злочину встановити з 16 років [192, с. 51].

На нашу думку, підвищення мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, може призвести до збільшення кількості злочинів, що вчиняють неповнолітні, а також до залишення їх безкарними.

3. Третя група науковців висловлює різноманітні пропозиції щодо зменшення мінімальної вікової межі суб'єкта злочину до 11 або 12 або 13 років. Ця пропозиція, перш за все, пов'язана з тим, що в наш час існує тенденція щодо поширення вчинення суспільно небезпечних діянь у віці від 10 до 14 років (близько 1,7 %) [46, с. 135]. І хоча в основному це злочини, спрямовані на заволодіння чужим майном (як правило, крадіжки), трапляються й випадки групового хуліганства, нанесення тяжких, середньої тяжкості та легких тілесних ушкоджень тощо. Характерним є те, що злочини проти життя та здоров'я особи, які скоюють неповнолітні, відрізняються підвищеною агресією й жорстокістю. Тому дедалі частіше лунають заклики щодо посилення кримінальної відповідальності та зниження вікових меж.

Представники цієї групи наголошують, що у радянські часи такий вік кримінальної відповідальності був цілком обґрунтованим, і, зважаючи на стан тогочасного суспільства, відповідав дійсності, проте варто пам'ятати,

що все змінюється, і те, що десятки років тому було правильним, у наш час може викликати сумніви, адже кожне суспільство стрімко змінюється та розвивається. Порівняно з дітьми радянського періоду сучасні українські діти дорослішають набагато раніше, адже перші проводили своє дитинство, просто граючись на вулиці, ні про що не турбуючись, а сучасні діти, навпаки, вже в ранньому дитинстві опановують техніку.

На розвиток сучасних дітей впливає безліч факторів, деякі з яких негативно впливають на формування їхньої психіки. До таких факторів, насамперед, належать умови, в яких живе та розвивається малолітня або неповнолітня особа. Під впливом негативного мікросередовища психіка дітей зазнає незворотних змін: вони стають дедалі жорстокішими, нічого не бояться, нічого не цінують, ні в що не вірять. А потім відбувається їх відчуження від основної маси людей та долучення до різних антисоціальних неформальних груп [56, с. 94].

Ще одним аргументом щодо зниження вікового порога суб'єкта злочину є і те, що в наш час злочинність «помолодшала» в Україні: малолітні та неповнолітні особи все частіше переступають кримінальний закон. Але такі особи не підлягають кримінальній відповідальності, бо немає складу злочину через відсутність суб'єкта. У кращому випадку до такої особи застосовуються заходи виховного характеру. А найцікавіше те, що такі особи кожного разу говорять, з особливою зухвалістю: «Не маєте права, я неповнолітній і не підлягаю кримінальній відповідальності». Вони прекрасно знають Кримінальний кодекс України у частині, яка передбачає вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Вони користуються своїм віком, з метою уникнення кримінальної відповідальності, а значить, кримінального покарання і судимості. Такі особи вже зовсім не діти, це люди, втрачені для суспільства, які загартували свою психіку «вуличним життям» і дуже добре виховали в собі аморальні принципи, серед яких «анархія і відсутність кримінальної відповідальності» [103, с. 130].

Провідним мотивом поведінки осіб досліджуваної категорії виступає

бажання утвердитися серед однолітків. Н. Сараєв відзначає груповий характер вчинення малолітніми суспільно небезпечних діянь. Так, 72 % респондентів здійснювали суспільно небезпечні діяння в групах спільно з однолітками. Інакше виглядає ситуація з груповими злочинами, які вчинили респонденти – суб'єкти кримінально-правових відносин, – 50 % з них скоювали злочини в групах спільно з дорослими [177, с. 19].

У сучасних умовах у малолітніх все помітніша мотивація матеріального збагачення будь-яким шляхом. Однак, якщо переважну більшість суспільно небезпечних діянь, які вчиняють 10–11-річні підлітки, становлять крадіжки, то значна частина змісту суспільно небезпечної поведінки 12–13-річних – це прояв агресивних, насильницьких актів, спрямованих проти особистості.

В XXI ст. діти досить швидко розвиваються порівняно з попередніми поколіннями. Для акселерації характерний прискорений психічний, розумовий, а також фізичний розвиток. На це впливають зміни умов життя: неповнолітні одержують значно більше інформації різноманітного характеру [123, с. 44], зокрема, багато неповнолітніх користуються мережею Internet, а підвищені вимоги сучасної освіти спонукають неповнолітніх до опрацювання різноманітної науково-практичної літератури.

На думку В. Мороза, неповнолітніх доцільно притягувати до кримінальної відповідальності у випадку вчинення ними особливо тяжких агресивних злочинів (умисного вбивства, умисного тяжкого тілесного ушкодження, зґвалтування, умисного вчинення дій, які можуть спричинити аварію поїзда). Такі особи повинні притягуватись до кримінальної відповідальності із обов'язковою заміною покарання направленням до школи соціальної реабілітації [121, с. 9].

Майже аналогічної думки дотримується і В. Бурдін. Зокрема, науковець вважає, що діти віком до 11 років перебувають поза сферою кримінально-правового впливу і не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності; неповнолітні віком від 11 до 14 років уже фактично можуть

притягуватися до кримінальної відповідальності за вичерпний перелік злочинів, за умови підтвердження висновком експертизи відповідальності фактичного рівня розвитку їхньому хронологічному віку, достатньому для винної відповідальності [18, с. 10]. Особи цього віку можуть бути притягнуті, на думку В. Бурдіна, до кримінальної відповідальності лише за умисне вбивство (ст. 115 КК України), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України), згвалтування (ст. 152 КК України), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України), крадіжку (ст. 185 КК України), грабіж (ст. 186 КК України), розбій (ст. 187 КК України), завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності (ст. 259 КК України) [17, с. 41–42].

На нашу думку, правильним є погляд В. Павлова, який спеціально досліджував питання віку суб'єкта злочину та вважає, що мінімальну вікову межу слід встановити з 13 років за вбивство, крадіжку, грабіж, розбій і хуліганство. Цей висновок науковець робить на підставі того, що найбільша кількість вперше вчинених правопорушень припадає на підлітків у віці 10–12 років і що юристи, психологи, педагоги та інші вчені стверджують, що, досягши 12–13-річного віку, підліток здатний реально, свідомо і виважено оцінювати свою поведінку, може вибирати та прогнозувати її варіанти і наслідки [140, с. 31–32].

Підтвердженням того, що до кримінальної відповідальності слід притягати з 13 років, є і те, що сучасні вчені-психологи визначають належність віку до 13 років до критичного періоду онтогенезу, що пов'язано з кардинальними перетвореннями у фізіології, свідомості особистості, її діяльності й системі взаємин, та визнають його підлітковим. Складність періоду до 13 років характеризується ознаками настання переломного моменту між дитинством і пубертатною стадією:

1) найперші зрушення стосуються настрою й емоційно-вольової сфери. Зокрема, настрій не є стабільним. Досить часто радість дитини може різко

змінюватися на смуток, що призводить до незадоволеності своєю особистістю тощо;

2) психічні переживання неповнолітнього є парадоксальними та амбівалентними. Підліткова впевненість досить часто змінюється на сором'язливість, а подекуди навіть на боягузтво. Крім того, гіперактивність чергується з пасивністю та небажанням спілкуватися з оточенням;

3) неповнолітній стає доволі вразливим та негативно реагує на критику дорослих людей та неповнолітніх друзів. Внаслідок цього його все дратує, він відчувається незахищеним. «Пік» підвищеної чутливості здебільшого припадає на вік 11–13 років;

4) спостерігається загальне зниження працездатності з відчуттям фізичного нездужання, яке може супроводжуватися проявами вегетосудинної дистонії, функціональними порушеннями окремих соматичних систем – дихання, травлення, кровообігу тощо [116, с. 307].

Зниження вікового цензу суб'єкта злочину не повинно бути єдиним заходом боротьби зі злочинністю дітей. Крім того, необхідно встановлювати відповідність між дійсним ступенем розвитку особистості та його фактичним віком. Це слугуватиме, з одного боку, своєрідним заходом захисту певної категорії неповнолітніх осіб, а з іншого – методом зниження рівня злочинності серед неповнолітніх.

Отже, на нашу думку, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, необхідно знизити: загальний вік повинен становити 15 років, а знижений – 13 років. Це необхідно для того, щоб запобігти вчиненню нових злочинів малолітніми та неповнолітніми особами, які впевнені, що, вчинивши злочин, кримінальної відповідальності уникнуть, що вони «недоторканні» перед кримінальним законом.

Чинний КК України не передбачає жодних особливостей кримінальної відповідальності щодо осіб у віці від 18 до 21 року (т. зв. студентський вік). Натомість у зарубіжному законодавстві особливості кримінальної відповідальності вищезазначених осіб передбачені. Так, в кримінальному

законодавстві Голландії (ст. 77), Іспанії (ст. 69), а також у кримінальному законодавстві Німеччини є положення, відповідно до яких, в деяких випадках, суддя може застосувати до осіб у віці 18–21 рр. норми, що стосуються кримінальної відповідальності неповнолітніх. Слід в цьому випадку погодитися з В. Бурдіним, який вважає за доцільне запозичення такого ж положення і до КК України. Сьогодні, коли Україна намагається інтегруватися з міжнародною спільнотою, остання вимагає увідповіднення і національного законодавства до міжнародних стандартів. Стандарти закріплені в міжнародно-правових актах універсального характеру. Доповнення КК повністю відповідатимуть Пекінським правилам. Звичайно, як слушно підкреслює вищезазначений науковець, пільговий режим кримінальної відповідальності осіб такого віку повинен застосовуватись лише в тих випадках, коли у справі будуть встановлені виключні обставини. Ними можуть бути, зокрема, відсталість у психофізичному розвитку, збіг тяжких сімейних чи інших особистих обставин, що перешкодили нормальній соціалізації особи та ін. [19, с. 51]

Аналізуючи КК України, слід зазначити, що в ньому передбачено окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Ці норми, поряд із положеннями окремих статей, створюють законодавчу базу кримінально-правового захисту та відповідальності неповнолітніх [79, с. 461].

Неповнолітній вік суб'єктів злочину дає обґрунтовані підстави створити «пільгові» умови для вирішення питання кримінальної відповідальності й покарання щодо деякої категорії злочинців, що й зроблено законодавцем у розділі XV Загальної частини КК [1, с. 111]. Це певною мірою зумовлено тим, що саме підлітковий вік пов'язаний з активним формуванням особистості. Весь цей період триває істотна перебудова психологічних структур, які раніше склалися, та формування нових. Цей складний і тривалий процес адаптації підлітка до нової соціальної ситуації свого розвитку, що супроводжується цілою гамою специфічних (часто

внутрішньоконфліктних) переживань, виявляє готовність до здійснення ефективної поведінки як чинника особистісного розвитку [36, с. 75].

Загалом у сучасній психології підлітковий вік характеризується змінами в організмі дитини, які спричиняють статеве дозрівання. Ці зміни характеризуються негативно і впливають на психіку неповнолітнього. Здебільшого пік цієї кризи припадає на 13 років і характеризується зухвальством, підвищеним ступенем непокори, неможливістю застосування виховних методів. З часом ця криза помалу починає згасати і неповнолітні стають самосвідомими і набувають деяких ознак дорослої людини. Крім того, вони прагнуть, щоб до них ставились як до дорослих, проте не враховують недостатність власних інтелектуальних та фізичних якостей. В сучасній психології слушно зауважують, що розвиток особистості безпосередньо залежить від розвитку самосвідомості, який починається ще в ранньому дитинстві. М. Заброцький зауважує, що у підлітковому віці, на думку деяких авторів, тобто у період від 12 до 18 років, виникає особлива форма самосвідомості – рефлексія – прагнення усвідомлювати свої внутрішні психічні процеси. У старшому шкільному віці розвиток свідомості приводить підлітків до необхідності визначення свого місця серед інших членів суспільства [55, с. 78–79]. На думку В. Мухіної, у підлітковому віці особа проходить великий шлях у своєму розвитку: крізь внутрішні конфлікти із собою та з іншими, крізь зовнішні зриви вона може відчути себе особистістю. В цей період підліток починає по-новому оцінювати свої відносини з родиною, цінувати свої стосунки з однолітками [123, с. 54]. У підлітковому віці у процесі фізичного, психічного та соціального розвитку разом з позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення та специфічні психологічні складнощі. Самосвідомість, яка розвивається саме в цей період, робить людину особливо тривожною та невпевненою у собі.

О. Світличний зауважує, що підлітковий вік характеризується як переломний, перехідний, критичний, як вік статевого дозрівання. Крім того, вищезазначений науковець стверджує, що цей вік насичений стресами і

конфліктами, у ньому домінує нестабільність, ентузіазм, панує закон контрастів. Порівнюючи себе з дорослими, підлітки доходять висновку, що між ними та дорослими ніякої відмінності немає, вони прагнуть визнання своєї «дорослості» іншими особами. Це, як зазначає О. Світличний, зокрема, проявляється в тому, що підлітки починають наслідувати зовнішні ознаки дорослості (паління, вживання алкоголю, прагнення до дорослої моди тощо), підлітки-хлопчики рівняються на якості «справжнього чоловіка» [179, с. 156–157].

Об'єднавши питання кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в окремий розділ КК України, законодавець закріпив низку особливостей цих норм для забезпечення неповнолітнім сприятливіших умов порівняно з дорослими особами і досягнення мети їх покарання.

Мета покарання неповнолітніх зумовлює його соціальні функції, оскільки кожна мета, визначена в законі, досягається за рахунок функціональних особливостей певного виду покарання. Проте у деяких випадках вони зумовлюють протилежні правові наслідки [138, с. 170].

Дотримання правил індивідуалізації обов'язково має сприяти призначенню особам віком від 14 до 18 років співрозмірного покарання. Принцип пропорційності найтісніше пов'язаний із принципами індивідуалізації та справедливості й полягає в тому, що вид і розмір передбаченого законом покарання має відповідати характеру і ступеню суспільно небезпечного діяння та неповнолітній особі, яка його вчинила. Необхідно враховувати, що цей принцип пов'язаний зі справедливістю покарання, без чого воно не може виконувати свою виховну функцію. Іншими словами, неповнолітній злочинець повинен усвідомлювати, що за вчинення злочинного діяння буде відповідне покарання. І як писав один із класиків: «... Завдання полягає в тому, щоб зробити покарання дійсним наслідком злочину... Покарання має стати в очах злочинця необхідним результатом його власного діяння, – отже, його власним діянням» [44, с. 43].

Загалом система покарань щодо осіб від 14 до 18 років побудована, як і

щодо повнолітніх, від менш тяжкого покарання до більш тяжкого. Однак кількість видів покарань, що можуть застосовуватись до цієї категорії осіб, удвічі менша від переліку основних і додаткових покарань, які можуть застосовуватись щодо повнолітніх осіб за вчинення злочинів. До них не можна застосовувати конфіскацію майна, обмеження волі та довічне позбавлення волі. Не можуть бути призначені неповнолітнім і такі специфічні покарання, як позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, тримання в дисциплінарному батальйоні.

Теоретично законодавець створив широку гуманну систему покарань, яка може бути застосована до осіб у віці від 14 до 18 років, що повною мірою відповідає міжнародним стандартам у галузі захисту прав дитини. Водночас у судовій практиці виникають труднощі під час визначення виду та міри кримінального покарання неповнолітнім за вчинення окремих злочинів. Така проблема правозастосування закону про кримінальну відповідальність зумовлена наявністю певних обставин, які унеможливають його призначення: недосягнення певного віку, відсутність самостійного доходу, власних коштів або іншого майна, відсутність у санкції Особливої частини КК України виду покарання, яке може застосовуватись до неповнолітнього [221, с. 116].

Як вважають фахівці, суспільство не має права ставити до неповнолітніх такі ж суворі вимоги, як до своїх дорослих членів. Тому часто щодо неповнолітніх достатніми є міри виховно-педагогічного, а не карального характеру. Гуманною альтернативою кримінальній відповідальності та покаранню неповнолітнього є система примусових заходів виховного характеру, передбачена ч. 2 ст. 105 Кримінального кодексу України:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передавання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років [160].

Подібним шляхом пішли й у багатьох європейських державах. У КК Швейцарії закріплені особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх. 1. Діти (7–15 років), до яких застосовуються виховні заходи (наприклад, поміщення у відповідну сім'ю чи до виховної установи) або дисциплінарні стягнення (догана чи шкільний арешт до 6 неповних робочих днів) (статті 84-88 КК). 2. Підлітки (15–18 років), до яких, окрім вищеперелічених заходів, застосовуються: утримання під вартою до 14 діб, штраф або поміщення до виховного будинку на строк до 2 років і більше, а також ув'язнення на строк від 1 дня до року (умовно або з відтермінуванням виконання вироку) (статті 91–95). 3. Молодь (18–25 років), щодо якої є можливість раннього застосування умовного звільнення від позбавлення волі або застосування замість покарання направлення до виховно-трудової установи (статті 100–104 КК).

Згідно з КК Італії неповнолітні у віці до 14 років не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності. Проте цим особам можуть бути призначені різноманітні виховні заходи, такі як встановлення для малолітніх особливого нагляду з боку соціальних служб і з боку батьків. Крім того, до осіб у цьому віці може застосовуватися і такий виховний захід, як направлення до спеціального навчально-виховного закладу. КК Італії передбачає особливе ставлення до осіб у віці 14–18 років. По-перше, строк покарання зменшується, по-друге, у разі призначення основного покарання у

вигляді позбавлення волі на строк менше від 5 років або майнового покарання додаткове покарання не застосовується; а в разі призначення позбавлення волі понад 5 років додатково можливе тільки встановлення заборони обіймати публічні посади на строк не більше від 5 років або призупинення права здійснювати батьківську чи подружню владу [207, с. 685].

Продовжуючи, доцільно звернути увагу на значення віку, з якого може наставати відповідальність, для кваліфікації злочину. У разі, якщо особа самостійно вчиняє дії, які передбачені статтею Особливої частини КК України, але не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, дії цієї особи можуть бути кваліфіковані за іншою статтею Особливої частини КК України, яка передбачає відповідальність за фактично вчинене. Крім того, В. Навроцький зауважує, що диференціація відповідальності з урахуванням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, призводить до того, що співучасники одного і того ж злочину можуть нести відповідальність за різними статтями Особливої частини. Це пов'язано з тим, що особи, котрі не досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за певними статтями КК, повинні відповідати за злочини, стосовно яких вони досягли необхідного віку і котрі є однорідними (передбачають посягання на той самий об'єкт, збігаються ознаки об'єктивної та суб'єктивної сторони). Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, поширюється як на виконавця, так і на інших співучасників цього ж злочину. Тобто, якщо особа не може бути виконавцем певного злочину у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, то вона не може бути і організатором, підбурювачем, пособником цього злочину, а її діяння мають кваліфікуватися за відповідною частиною ст. 27 КК та статтею Особливої частини про злочин, стосовно якого досягнуто відповідного віку [207, с. 250].

Кримінальне законодавство України не визначає максимального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, тобто будь-яка людина похилого віку у разі вчинення нею злочину визнається суб'єктом злочину

[128, с. 79]. Однак, як слушно зауважує Т. Гончар, можливість застосування деяких видів покарань пов'язана з досягненням винними певного віку [96, с. 52]. Так, громадські роботи, виправні роботи, а також обмеження волі не можуть призначатися особам, які досягли пенсійного віку (ч. 3 ст. 58 КК, ч. 2 ст. 57, ч. 3 ст. 61 КК). Крім того, слід звернути увагу, що відповідно до ч. 2 ст. 64 КК довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочин у віці понад 65 років.

Це пов'язано з тим, що в похилому віці можливі порушення у вольовій сфері: насамперед, помилки в розумінні певних ситуацій, в прогнозуванні своїх і чужих вчинків. У деяких осіб відбуваються незворотні психофізіологічні зміни. Найчастіше такі зміни особистості непомітні, проте у деяких вони можуть бути істотними і виступати підставою для визнання їх обмежено осудними. В окремих випадках може наставати повна і незворотна зміна особистості та, як наслідок, неосудність. Водночас індивід на тлі втрати фізичних сил може продовжувати прогресивно розвиватися як особистість.

У зв'язку з цим можна, ґрунтуючись на критерії орієнтації на загальносоціальні цінності, визначити два типи старіння. До першого слід зарахувати осіб, що реалізують себе, утверджуючи моральні цінності, до другого – тих, хто не досяг відповідного рівня морального розвитку, внаслідок чого часто переступає у своїх діях норми моральності. У багатьох людей в старості спостерігаються позитивні зміни характеру, серед яких психологи відзначають умиротворення, адекватну оцінку своїх можливостей, згладжування суперечливих рис характеру [11, с. 143–144].

Крім того, А. Андрушко зауважує, що чимало хвороб характерні лише для старості, а з-поміж старечих розладів психічної діяльності деякі позначаються як «власне інволюційні» (передстаречі та старечі). Зокрема, науковець до передстаречих (пресенільних) психозів зараховує пресенільну (інволюційну) меланхолію, інволюційний параноїд та передстарече слабоумство (пресенільну деменцію). У межах старечих (сенільних) психозів вищезазначений науковець виділяє старече слабоумство (сенільну деменцію)

та власне старечі психози [105, с. 141–142]. Слід також зауважити у віці понад 60 років збільшується кількість захворювань у вигляді церебрального атеросклерозу, що характеризується психічними розладами психічного генезу. Зокрема, в медичній літературі вказується, що після 60 років вони виявляються практично у кожного п'ятого пацієнта [4, с. 96].

Психічні розлади в осіб похилого віку існують, як правило, у двох формах: 1) у формі пограничних психічних розладів; 2) у формі яскраво виражених психозів. Досить часто такі особи під час вчинення злочинів не розуміють суспільну небезпеку своїх вчинків та не можуть повною мірою керувати ними. Так, А. Андрушко зауважує, що, наприклад, маячні ідеї переслідування та ревнощів в інволюційних параноїків визначають агресивну поведінку таких хворих, спрямовану на уявних переслідувачів та «грабіжників», а також суперників. Крім того, науковець зазначає, що хворі на старече слабоумство можуть забути вимкнути газ і тим самим спричинити пожежу. За наявності притаманної початковим етапам старечого слабоумства сексуальної розгальмованості такі хворі здійснюють спроби розбещення неповнолітніх і т. д. [4, с. 98].

Висвітлене вище в цьому підрозділі дає підстави зробити висновок, що законодавець у КК України 2001 р. особливу увагу приділив відповідальності неповнолітніх і вперше присвятив цьому інституту окремий розділ в КК України. Звісно, це є позитивним моментом у процесі законотворення. Натомість особливостям похилого віку суб'єкта злочину законодавець не приділив належну увагу.

Враховуючи вищезазначене, на нашу думку, вчинення злочину особою похилого віку необхідно визнати на законодавчому рівні обставиною, яка пом'якшує покарання. Відповідно ч. 1 ст. 66 КК України слід доповнити пунктом 10 такого змісту: вчинення злочину особою похилого віку.

2.2. Вік як ознака спеціального суб'єкта злочину

У ряді випадків закон передбачає відповідальність осіб, наділених, крім загальних ознак суб'єкта, додатковими ознаками. Останні характеризують відповідну особу як спеціального суб'єкта – тільки він може вчинити те або інше кримінальне правопорушення [51, с. 142].

Відповідно до ч. 2 ст. 18 КК України спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа. Слід підтримати думку В. Навроцького, який вважає це визначення невдалим, оскільки воно тавтологічне (поняття спеціального суб'єкта визначається знову ж таки через вказівку на суб'єкта); не вказано, у зв'язку з чим суб'єктом відповідного злочину може бути лише певна особа, як здійснюється обмеження кола осіб, що виступають таким суб'єктом, тощо [207, с. 256].

В сучасній науці кримінального права під спеціальним суб'єктом злочину розуміють суб'єкта злочину, який має спеціальні (додаткові) ознаки, що передбачені у статтях Загальної та Особливої частин КК України та в інших нормативних актах, притаманні суб'єкту на момент вчинення злочину і визначають його як особу, яка несе кримінальну відповідальність за той злочин, який може вчинити тільки ця особа [12, с. 5]. В. Терент'єв, досліджуючи сутність спеціального суб'єкта, зауважує, що спеціальним суб'єктом злочину повинна визнаватися особа, яка володіє, поряд із загальними ознаками суб'єкта, спеціальними ознаками, передбаченими Особливою частиною Кримінального кодексу, які є обов'язковими для відповідного конкретного складу злочину [201, с. 12]. Слід зауважити, що спеціальні ознаки суб'єктів злочину різноманітні. Це пов'язано з тим, що суб'єкти можуть наділятися різноманітними правовими, соціальними статусами, здійснювати різноманітну професійну діяльність. Крім того, ці

ознаки можуть залежати і від родинних зв'язків та особливостей вчинення злочину.

В. Навроцький цілком справедливо стверджує, що виокремлення спеціальних суб'єктів складу злочину не повинно відбуватися довільно. Для цього мають існувати відповідні підстави, якими є:

1) необхідність обмежити покладення відповідальності за те чи інше посягання лише певною групою осіб. Адже вказівка у статті Особливої частини КК на спеціального суб'єкта злочину означає, що всі інші особи, які не належать до таких суб'єктів, кримінальній відповідальності за цей злочин не підлягають;

2) потреба посилити щодо певного посягання відповідальність спеціального суб'єкта порівняно з відповідальністю загальних суб'єктів. Ознаки спеціального суб'єкта у таких випадках виступають кваліфікуючими або особливо кваліфікуючими ознаками;

3) потреба встановити щодо певного суб'єкта м'якшу відповідальність. Тоді ознаки спеціального суб'єкта виступають ознаками привілейованого складу злочину [207, с. 256].

Однією із додаткових ознак спеціального суб'єкта злочину є його підвищений вік, який зумовлений характером діяльності особи. На жаль, про це безпосередньо в самому КК України не зазначено.

В наш час існує необхідність диференційованого підходу до встановлення вікових критеріїв спеціального суб'єкта, які враховуються, з одного боку, за здатністю і готовністю до цілеспрямованих дій і, з іншого боку, – за віком, після досягнення якого за законом дозволяється виконання певних професійних обов'язків, обіймання певних посад або заняття певною діяльністю. Фізичне досягнення особою певного віку (як правило, повноліття) є умовою визнання особи суб'єктом певних видів злочинів і, отже, ознакою спеціального суб'єкта. Однак спеціально вказувати в конкретній нормі вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за конкретний злочин, недоцільно, оскільки для цього буде потрібно

змінювати структуру норми Особливої частини Кримінального кодексу, вводячи до її складу гіпотезу, умови, за яких діє ця норма, і в ній також необхідно передбачати винятки із загального правила. Так, наприклад, ст. 407 КК України встановлює кримінальну відповідальність за самовільне залишення військовослужбовцем військової частини або місця служби. Введення в структуру норми вказівки, що кримінальна відповідальність настає з 18 років, потребуватиме застереження про те, що суб'єктами цього злочину можуть бути особи, які не досягли 18 років, якщо вони є курсантами військових навчальних закладів. Такі доповнення значно ускладнять з'ясування змісту правової норми і практичне її застосування для кваліфікації злочинів.

Вітчизняний законодавець досить аргументовано здійснює у цих випадках за допомогою формулювання бланкетних диспозицій відсилання до інших нормативних актів, в яких встановлюється вік, що дозволяє здійснювати ту чи іншу діяльність або виконувати покладені обов'язки. У результаті складається ситуація, за якої відповідальність за вчинення злочинів особами, які досягли 18 років (військові злочини, злочини у сфері здійснення державної влади і управління підприємницькою або громадською діяльністю), настає після досягнення віку, з яким законодавець пов'язує займання певної посади або виконання певних обов'язків [120, с. 117–118; 200, с. 120].

Одним з найважливіших спеціальних суб'єктів злочину є службова особа. Тут слід звернути увагу на те, що в 2011 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» ст. 18 КК було доповнено частинами 3 та 4, в яких наводиться поняття службової особи як спеціального суб'єкта цілого ряду злочинів. Зокрема, у частинах 3 та 4 ст. 18 КК дається загальне визначення такого спеціального суб'єкта злочину, як службова особа. Так, відповідно до п. 3, п. 4 ст. 18 КК України службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції

представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління зі спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Службовими особами також визнають посадових осіб іноземних держав (осіб, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, зокрема присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді й посадові особи міжнародних судів [92]. Крім того, у КК України визначення поняття службової особи міститься в п. 1 примітки до ст. 364 КК України. Відповідно до цієї статті службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом

державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Визначення поняття «службова особа», що міститься у п. 1 примітки до ст. 364 КК України, поширюється тільки на статті 364, 365, 368, 368-2, 369 КК. Вважається, що суб'єктами іншої групи злочинів, які передбачені статтями 364-1, 365-1, 365-2, 366, 366, 368-3, 368-4, 370, 369-2 КК, можуть бути службові особи приватного права й особи, що здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг. І хоча прямих вказівок щодо цього в законі немає, однак це впливає із зіставлення і тлумачення змісту норм, закріплених у частинах 3 і 4 ст. 18 та примітки 1 до ст. 364 КК, а також положень розділу XVII Особливої частини КК [137, с. 256].

У вищезазначених визначеннях службової особи нічого не сказано про її мінімальний вік. Тобто, якщо формально тлумачити букву закону, то можна зробити висновок, що службовою особою може бути і неповнолітній, який досяг 16–17 років. Водночас у КК України зазначається, що службова особа повинна бути або представником влади, або ж займати посаду, яка пов'язана з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків [5, с. 60]. Враховуючи чинне українське законодавство, слід зауважити, що неповнолітня особа не може бути представником влади. З іншого боку, треба зазначити, що відсутні прямі заборони для осіб у віці до вісімнадцяти років щодо можливості зайняття посад, пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків. Враховуючи це, серед вчених точаться дискусії щодо мінімального віку службової особи, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Перша група науковців дотримується думки, що особа може бути службовою тільки з настанням повноліття. Так, Т. Щеглова вважає, що службова особа має досягти вісімнадцяти років. Сьогодні трапляються випадки в сільській місцевості, коли неповнолітніх призначають

завідувачами магазинів, клубів тощо. Крім того, науковець зауважує, що службова особа не тільки формально займає посаду, але й повинна володіти певними знаннями, життєвим досвідом, відповідною освітою, щоб завдяки своїм суб'єктивним якостям мати змогу виконувати покладені на неї функції. Враховуючи це, доцільно вдосконалити законодавство та унеможливити визнання службовою особою неповнолітніх.

Аналогічної думки дотримуються Л. Брич та В. Навроцький, які звертають увагу на те, що саме такі якості дають змогу усвідомлювати протиправність дій, які виходять за межі простих моральних принципів. Оцінка дій, що входять в об'єктивну сторону посадових злочинів, як протиправних і кримінально караних, не завжди доступна розумінню неповнолітньої особи [113, с. 309].

Крім того, Л. Брич та В. Навроцький підкреслюють, що виконання відповідних обов'язків полягає у здійсненні функцій представника, оскільки адміністративно-господарська чи організаційно-розпорядча діяльність виконується від імені й за відповідним дорученням власника підприємства, установи, організації. Цивільне ж законодавство передбачає, що представником може бути лише повнолітня особа [126, с. 60]. Для того щоб під час виконання працівником роботи повною мірою були захищені права та інтереси роботодавця, може укладатися договір про повну матеріальну відповідальність.

В. Бурдін вказує на необхідність у КК передбачити, що неповнолітні не можуть бути суб'єктами злочинів, виконавцем яких визначено службову особу. Вчений вважає за доцільне ввести в КК окрему статтю чи її частину, у якій зазначити, що особи, які не досягли 18-річного віку, не можуть бути суб'єктами тих злочинів, виконавцем яких є лише службова особа [17, с. 49].

Прихильники цієї групи пропонують статтю 22 КК України доповнити ч. 3, яка б передбачала випадки, коли суб'єктами злочинів не можуть бути особи, що не досягли 18-річного віку [193, с. 141].

Друга група науковців допускає можливість того, що службовою може

бути особа і з шістнадцятирічного віку. Аргументують це тим, що в деяких випадках службовою особою може бути особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. Так, можливі випадки, коли курсантів першого курсу вищих навчальних закладів (які ще не досягли вісімнадцятирічного віку) органи внутрішніх справ залучають до забезпечення громадського порядку. Ці особи перебувають на службі в поліції. Сьогодні немає заборон щодо того, щоб особи у віці до вісімнадцяти років обіймали посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських обов'язків.

У випадку, коли неповнолітня особа є членом молодіжної громадської організації, вона може бути визнана службовою особою. Ст. 4 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» передбачає, що засновниками молодіжних та дитячих громадських організацій можуть бути особи, які досягли 15-річного віку [59]. У разі створення молодіжних організацій неповнолітні займають посаду, пов'язану із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, і відповідно ці особи мають бути визнані службовими.

Р. Максимович зазначає, що в наш час є можливість визнати особу службовою і з 16-річного віку. Цей науковець вважає, що у житті можлива ситуація, коли неповнолітній значно випереджає своїх ровесників і у фізичному, і в розумовому розвитку (наприклад, всім відомо, що інколи особа завчасно закінчує школу або ж вступає до вищого навчального закладу раніше за своїх однолітків). Це пов'язано з тим, що розумові здібності людей є різноманітними і в кожного розвиваються індивідуально [113, с. 310]. Неповнолітній певною мірою сам себе вдосконалює та розвиває. Це може відбуватися в першу чергу завдяки його діяльності. Крім того, робота над собою та своїми інтересами, життєвими ідеалами, умови проживання та виховання також безпосередньо впливають на процес вдосконалення та розвитку дитини. В наш час запроваджуються нові методи навчання, вдосконалюються та розширюються шкільні навчальні програми. Стає

доступнішою інформація не лише завдяки телебаченню та радіо, але й завдяки використанню інтернет-ресурсів, які стають поширенішими в наші дні. Все це не тільки покращує розвиток дітей, але й скорочує перехідний період від дитинства до юнацтва.

Крім того, слід зазначити, що в ЦК відсутня вимога, що представником може бути тільки повнолітня особа, важливо лише те, щоб вона була наділена повною цивільною дієздатністю. Відповідно до ч. 1 ст. 35 ЦК України повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини.

У переважній більшості випадків спеціальними суб'єктами злочинів не можуть бути особи, що не досягли 18-річного віку. Стосовно чинного законодавства це – суб'єкти військових злочинів (розділ XIX), опікуни і піклувальники – суб'єкти злочину, передбаченого ст. 167 КК, члени виборчих комісій з виборів органів влади – суб'єкти злочинів, встановлених ч. 2 ст. 157, ч. 3 ст. 158, ст. 159, ч. 3 ст. 160 КК тощо. Неповнолітні не можуть бути також суб'єктами таких злочинів, як втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність і у немедичне вживання лікарських та інших засобів, які викликають одурманювання, доведення неповнолітнього до стану сп'яніння, що впливає із об'єктивних властивостей цих злочинів [193, с. 141–142]. Крім того, суб'єктами військових злочинів можуть бути тільки особи, які досягли 18 років, оскільки згідно із Законом України від 25 березня 1992 р. «Про військовий обов'язок і військову службу» на строкову військову службу призиваються громадяни України чоловічої статі, яким до дня відправлення у військові частини виповнилося 18 років (ст. ст. 401–435 КК) [89, с. 72].

Слід зазначити також, що відповідно до чинного законодавства відповідальність за втягнення неповнолітнього у злочинну діяльність, заняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 КК) також може покладатися тільки на осіб, яким на момент вчинення злочину виповнилося 18 років. Зокрема,

про це зазначається в абз. 1 п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» від 27.02.2004 р. № 2. Аналогічний вік спеціального суб'єкта злочину встановлений також за такі злочини, як спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323 КК), схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324 КК) тощо.

Для спеціального суб'єкта злочину може бути встановлений і вищий вік, ніж 18 років. Це стосується, зокрема, медичних працівників, які є спеціальними суб'єктами у низці складів злочинів (ст. ст. 131, 132, 134 (ч. 2), 139–142, 143 (ч. 1, 2), 144, 145, 151, 168 (ч. 2) КК України). В Україні загальний строк навчання у вищому медичному закладі становить шість років. Своєю чергою, відповідно до п. 1.1 Положення про спеціалізацію (інтернатуру) випускників вищих медичних і фармацевтичних закладів освіти III–IV рівнів акредитації медичних факультетів університетів, яке затверджено наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 вересня 1996 р. № 291, обов'язковою формою післядипломної підготовки випускників усіх факультетів медичних і фармацевтичних закладів освіти III–IV рівнів акредитації медичних факультетів університетів незалежно від підпорядкування та форми власності є інтернатура. Строк навчання в інтернатурі залежить від виду спеціальності. Мінімальний строк становить один рік. Отож, як слушно зауважує Р. Максимович, якщо особа вступає до вищого навчального закладу у сімнадцять років, то тільки після досягнення двадцяти чотирьох років їй присвоюється кваліфікація лікаря – спеціаліста певного фаху [112, с. 288].

За деякі злочини (наприклад злочини, які вчинює суддя) відповідальність може настати тільки з 25-річного або іншого спеціально визначеного законом віку, що також має бути відображено у КК України.

Отже, вік спеціального суб'єкта злочину різноманітний. Для того, щоб його чітко визначити, потрібно звертатися до інших нормативних актів, які

визначають вік, з якого дозволяється здійснювати ту чи іншу діяльність або виконувати покладені обов'язки.

2.3. Проблеми вікової неосудності

В попередніх підрозділах цієї роботи вже зазначалося, що особа, яка досягла 16 років, а в окремих випадках 14 років, і в момент вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювала свої дії й (або) керувала ними, підлягає кримінальній відповідальності. Незважаючи на це, інколи виникають такі випадки, коли неповнолітній формально досяг віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, але не може повною мірою усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними в момент вчинення суспільно небезпечного діяння внаслідок певних відхилень, не пов'язаних із психічними захворюваннями, розладами тощо. В кримінально-правовій науці цей стан називають «вікова неосудність» [10; 117; 144] або «вікова незрілість» [20; 37].

Вікова незрілість неповнолітнього з позиції психіатрії та психології визначається як процес і/або результат, за якого встановлений стан психіки відповідає більш ранньому рівню розвитку. У підлітків із такою затримкою сповільнені елементарні процеси мислення, недорозвинуті навички читання, письма, рахування, спостерігаються порушення мнемічної, інтелектуальної та мовної діяльності, спотворена емоційно-вольова регуляція поведінки тощо.

В юридичній літературі ми стикаємось із парадоксальною, на наш погляд, думкою, що відставання в розвитку й обмежена осудність (ст. 20 КК) це, в принципі, одне і те саме. І те й інше визначається як неповна осудність, однак критерії у них різні. В законі не розкрито зміст відставання в психічному розвитку. В зв'язку із цим виникає ряд запитань про відмежування цієї дефініції від суміжних категорій неосудності та обмеженої осудності.

Відмежування вікової незрілості від неосудності за медичним критерієм із позиції кримінального права (але не психіатрії) достатньо просте. Розмежування проходить у межах «психічно здоровий – хворий». При цьому не має значення, що психічно хворий суб'єкт, в окремих випадках, може бути визнаний осудним, наприклад, під час ремісії за параноїдної форми шизофренії або за її гебоїдного синдрому. Розмежування вікової незрілості за медичним критерієм психічного розладу, який не виключає осудності, складніше. Подібний стан, який межує із неосудністю, являє собою складну правову категорію, яка неоднозначно трактується як у теорії кримінального права, так і в психології та психіатрії.

Між обмеженою осудністю і психічним розладом повинно бути встановлено причинний зв'язок. Інакше кажучи, осудність залежна від певних форм психічних розладів. У цьому одна із принципових відмінностей її від вікової незрілості. Подібні психічні розлади не можуть досягати такої глибини ураження психіки, за якої може йтися лише про неосудність. Це інші, легші види психічних захворювань. За давньою медичною традицією вони становлять об'єм так званої «малої психіатрії», яка вивчає хворобливі стани, що займають проміжне становище між нормою та патологією. До них можуть бути зараховані мінімальна мозкова дисфункція, дисгармонійний та особистісний інфантилізм, астенічний синдром, різні види неврозів (неврастенія, істеричний невроз) [37, с. 122–123].

До пограничних станів між «легкими психічними захворюваннями» та нормою слід також зарахувати інтелектуальне відставання за олігофреноподібних синдромів і легкої форми розумової відсталості (дебільності). Легкий ступінь розумової відсталості в неповній вираженій формі (коефіцієнт «айк'ю» 68–69) важко відрізнити від нижньої межі нормального інтелекту (коефіцієнт «айк'ю» 70–71). Під час діагностики її легко сплутати із затримкою психічного розвитку. Про це систематично ведуться дискусії в спеціальній літературі із психіатрії та психології.

У разі фіксації нормального розумового розвитку неповнолітнього,

навіть у її крайньому варіанті – на межі (коефіцієнт «айк'ю» 70) можна застосувати ч. 2 ст. 22 КК України, оскільки це свідчить про відсутність аномалій психічного розвитку.

Принципова відмінність юридичного критерію вікової незрілості від неосудності в іншому – в обмеженому об'ємі інтелекту і волі. Неповнолітній із затримкою в психічному розвитку може усвідомлювати якісь обставини здійснюваного ним діяння, що мають юридичне значення, і не усвідомлювати інших, або не може керувати окремими елементами своїх дій [128, с. 85–87].

У разі неосудності навпаки – проблеми інтелекту або волі із погляду кримінального права є абсолютними, психіка паралізована. У суб'єкта ніяких психічних «залишків» для усвідомлення характеру своїх дій або для організації та регулювання поведінки не спостерігається. За неосудності можливі декілька варіантів, коли у осіб відсутня властивість усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними – «чиста» повна неосудність. За вікової незрілості подібне також можливе, зрозуміло, із поправкою на коефіцієнт «не повною мірою»; відсутність усвідомлення фактичного характеру здійсненого попри збереженість вольової ознаки. У разі вікової незрілості цього не спостерігається; відсутність усвідомлення суспільно небезпечного діяння за наявності усвідомлення і його фактичного характеру. За вікової незрілості інтелектуальна ознака повинна оцінюватися в безумовному взаємозв'язку цих елементів. Неповне усвідомлення фактів вчиненого визначає соціальну складову – усвідомлення не повною мірою суспільної небезпеки своїх дій; відсутність вольової ознаки за визначеної збереженості інтелектуальної ознаки (клептоманія, піроманія, наркотична абстиненція та ін.). За вікової незрілості подібне можливе, коли це не пов'язано з аномаліями розвитку [37, с. 124].

Вікова неосудність не знайшла правового закріплення у КК України. Відповідно законодавець не визнає відставання неповнолітнього в психічному розвитку проблемою, для якої потрібно виділити окрему законодавчу норму. Проте, відповідно до ст. 103 КК України, призначаючи

покарання неповнолітньому, суд повинен, крім обставин, передбачених у ст. 65–67 КК, враховувати також умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього [144, с. 203]. Однак у КК України не визначено чітко, як саме рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього впливають на призначення йому покарання. На думку розробників КК України, це питання достатньо врегульовано нормами про індивідуалізацію кримінальної відповідальності. Слід погодитись з В. Бурдіним, який зазначає, що законодавець ігнорує пропозиції, які висловлювали в літературі, про необхідність узгодження положень КПК України, які стосуються вікової неосудності, з КК України. Зокрема, про внесення до КК України положень щодо правових наслідків вчинення суспільно небезпечного діяння неповнолітнім, який, по суті, відстає у психічному розвитку [20, с. 372].

Принагідно варто відзначити, що суб'єкти права законодавчої ініціативи неодноразово здійснювали спроби нормативно закріпити у кримінальному законодавстві правові наслідки вчинення злочинів неповнолітніми особами. Зокрема, у 2014 р. у Верховній Раді України зареєстровано законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не пов'язано з психічними захворюваннями, а також щодо питань віку, з якого настає кримінальна відповідальність). Прийняття такого закону, як слушно зазначає Я. Заяць, обумовлено необхідністю приведення у відповідність норм вітчизняного кримінального та кримінально-процесуального законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також увідповіднення норм національного законодавства до міжнародного законодавства [56, с. 97].

Порівняно з КК України, в новому КПК України 2012 р. згадується «розумова відсталість». Так, у п. 1 ст. 485 КПК України серед обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, зазначається розумова відсталість неповнолітнього, не пов'язана із

психічною хворобою [97]. За наявності даних про таку відсталість під час досудового розслідування та судового розгляду кримінального правопорушення, вчиненого неповнолітнім, має бути встановлено, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. Цій нормі кореспондує положення ч. 1 ст. 486 КПК України щодо призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи для встановлення зазначених фактів.

Н. Орленко зауважує, що таке рішення законодавця є позитивним із декількох міркувань:

1. Як зрозуміло з положень КПК України, що розглядаються, законодавець прагне максимально індивідуалізувати підхід до конкретного неповнолітнього правопорушника, враховуючи персональні особливості його розвитку.

2. Таке врахування безпосередньо стосується розбудови системи ювенальної юстиції з огляду на дотримання міжнародно-правових стандартів статусу дитини. Крім того, максимальна індивідуалізація ставлення до неповнолітнього, який вступив у конфлікт із кримінальним законом, – одна із провідних ідей ювенальної юстиції як системи поводження з делінквентами [136, с. 232–233].

З іншого боку, вищезазначений науковець цілком доречно звертає увагу на те, що неповнолітній із розумовою відсталістю не може бути визнаний неосудним внаслідок відсутності ознак критеріїв неосудності:

– медичного, адже розумова відсталість не тільки не є наслідком психічного захворювання, вона не є недоумством у сенсі ч. 2 ст. 19 КК України;

– юридичного, адже розумова відсталість повністю не позбавляє здатності усвідомлювати свої діяння або керувати ними.

І навіть більше, за змістом § 1 «Загальні правила кримінального провадження щодо неповнолітніх» (глава 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх»), у ст. 485 КПК України йдеться про дітей, які досягли

віку кримінальної відповідальності та є осудними. Тобто дитина, щодо якої встановлена наявність розумової відсталості, не пов'язаної із психічною хворобою, не розглядається як неосудна, а такі випадки не порушують загальну презумпцію осудності суб'єкта злочину [136, с. 233].

Вікова неосудність значною мірою є загальносоціальною, кримінально-правовою та кримінологічною проблемою. Спостерігається тенденція до збільшення випадків розумової деградації у сучасних дітей. Медичні та кримінологічні дослідження вказують, що на сучасному етапі майже кожний 8 неповнолітній, який вчинив суспільно небезпечне діяння, страждає достатньо вираженими психічними аномаліями або відхиленнями в нервово-психічному здоров'ї [37, с. 121].

На думку психіатрів, чіткої межі між здоровою, нормальною психікою і патологічно зміненою провести не можна. Між ними існує такий стан, коли особа ще може частково усвідомлювати характер і наслідки своєї поведінки, проте це вимагає від неї певних психічних зусиль, оскільки процес адекватного сприйняття реальної дійсності та керування своїми діями ускладнюється наявністю аномалій психіки (психопатії, хронічний алкоголізм, ураження центральної нервової системи тощо). Поширеність останніх стає очевидною, якщо врахувати, що підлітки, які мають психічні аномалії, вчиняють 60–80 % від загальної кількості злочинів, які скоїли неповнолітні. Випадки непатологічного відставання у розвитку, за свідченням самих експертів, порівняно рідкісні, проте цей факт, внаслідок принципової відмінності в правових наслідках застосування розглянутих норм, не скасовує необхідності в здійсненні адекватного правового реагування на них [11, с. 127].

У теоретичному плані проблема вікової неосудності тільки на перший погляд є неістотним питанням для кримінального права. Але насправді в цій проблемі переломлюється значна частина загальних наукових положень і конкретних законодавчих установок, які пов'язані зі складом злочину та принципом суб'єктивного ставлення. Із урахуванням цих обставин не важко

зробити елементарний прогноз, що найближчим часом судово-слідча практика все частіше стикатиметься із ситуаціями вчинення суспільно небезпечного діяння з боку неповнолітніх, що відстають у психічному розвитку.

В сучасному суспільстві спостерігаються дві протилежні тенденції соціальної активності неповнолітніх. З одного боку, багато підлітків досить рано досягають високого рівня соціальної та громадянської активності: вони рано починають працювати, забезпечуючи не тільки себе, а й інших членів родини, самостійно розпоряджаються отриманими доходами. З іншого боку, існує й інша тенденція, яка отримала назву «соціального інфантилізму», який є психофізичним феноменом, що виникає у осіб, які через характер чи виховання не сформували необхідні уявлення про цінність тих чи інших речей, значення коштів, характер цивільно-правових зв'язків. Такі особливості характерні для дітей із високозабезпечених сімей та дітей-вихованців дитячих будинків та інтернатів [28, с. 3].

Причини відставання у психічному розвитку неповнолітніх такі: відсутність або недостатність правильного педагогічного впливу («педагогічна занедбаність»), неправильне або недостатнє виховання дитини, а також різні сенсорні депривації (відсутність зору, мови, слуху). Вищезазначені причини, за відсутності своєчасного педагогічного втручання або психологічної допомоги до 14–16 років здатні спричинити дуже активний вплив на поведінку. Водночас, незалежно від ступеня вираженості, характерною рисою зазначених станів є їх оборотність, тобто можливість відновлення рівня розвитку до відповідного віковій нормі.

Поряд із соціальними факторами виділяють серед причин, що зумовлюють відставання в психічному розвитку, біологічні (шкідлива поведінка майбутньої матері в передпологовий період тощо) інші фактори середовища (наприклад, викликані несприятливим впливом екологічної ситуації). Варто погодитися з О. Байбариним, який заперечує, що зазначені причини спричиняють виникнення різних форм психічної патології,

встановлення яких може слугувати підставою для визнання особи неосудною [11, с. 112–113].

Походження інфантилізму може бути зумовлене соматогенними (спадково генетичними причинами, ендо- та екзокринною патологією, будь-яким важким внутрішнім захворюванням – на цукровий діабет, бронхіальну астму, муковісцидоз, системними колагенозами тощо) або соціальними причинами, такими як вплив деприваційних факторів (батьківська, сенсорна або інша депривація). У системі концепції порушень психічного розвитку дизонтогенетичних психічних і поведінкових розладів підліткового віку ці стани можуть бути співвіднесені із соціогеним (соматогенним) непатологічним інфантилізмом. Тут йдеться про кількісні порушення розвитку, що супроводжуються дитячістю психіки, емоцій, мотивації, спонукань і поведінки, в результаті чого спостерігається деяке ослаблення прогностичних і критичних здібностей.

Аналогічну позицію займають психологи, які пропонують розуміти під відставанням у психічному розвитку, не пов'язаним з психічним розладом, вікову особистісну незрілість, зміст якої розкривається за допомогою використання наведених нижче категорій.

По-перше, принциповим моментом є розгляд саме особистісного розвитку, оскільки особистість – психологічна система суб'єкта, відповідальна за регуляцію його соціальної поведінки.

По-друге, зрілість або незрілість особистості демонструє достатню або, навпаки, слабку сформованість свідомих регулятивних механізмів такої поведінки у підлітка.

По-третє, категорія «вікова» вказує на природний характер незрілості, властивий підлітковому і лише інколи юнацькому віку.

Особистісна незрілість демонструє слабку сформованість свідомих регулятивних механізмів соціальної поведінки підлітка. Вона зумовлюється незавершеним розвитком мотиваційно-сміслової системи і проявляється в несамостійності підлітка, схильності до поведінки під впливом внутрішніх

безпосередніх спонукань або зовнішніх обставин, а також інших людей [133, с. 58].

Перевага підходу щодо розуміння відставання в психічному розвитку як до вікової особистісної незрілості полягає в тому, що в його основу покладено сучасні дані низки наукових дисциплін (вікової психології та фізіології, медицини), які дозволяють чітко виділити відповідну предметну сферу психологічних явищ, відмежувати її від суміжних станів і процесів (насамперед від хворобливих порушень психіки), визначивши тим самим зміст поняття «відставання в психічному розвитку», а також причини і механізми виникнення такого відставання.

Друга ознака «вікової неосудності» полягає в тому, що неповнолітній не міг повною мірою усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними.

Відсутність можливості усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними автоматично призводить до виключення вини, яка є обов'язковою ознакою всіх складів злочинів. У зв'язку з цим усвідомлення і тільки усвідомлення фактичного характеру і суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності) або можливості керувати ними слугує передумовою вини.

У випадку, якщо у неповнолітнього наявна лише часткова здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними, він повинен визнаватися суб'єктом злочину, але ослаблення зазначеної здатності слід враховувати, вирішуючи питання про покарання.

В сучасному суспільстві осудна особа, яка не має психічних відхилень або відставання в психічному розвитку та яка досягла віку настання кримінальної відповідальності, не може не бути обізнаною про існування і значення тієї чи іншої кримінально-правової заборони. Водночас дослідження дитячої, підліткової та молодіжної злочинності показують, що досить часто серед осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння,

трапляються особи, які не мають освіти і які не отримали належного виховання, безпритульні, жителі інших держав, особи, які погано знають українську мову. У більшості з них досить розпливчате уявлення про існування і зміст багатьох кримінально-правових заборон, крім, звичайно, елементарних (наприклад, біблійне «не вбий»).

До причин, що перешкоджають об'єктивному сприйняттю кримінально-правової заборони, психологи зараховують низький рівень знань, неясність більшості законодавчих формулювань, особливості світогляду, інтересів, звичок і особистісних установок, відсутність здатності до самостійного мислення.

Усвідомлення кримінально-правової заборони не є лише відчуттями та уявленнями, а є складним і цілеспрямованим розумовим процесом, який обумовлений життєвим досвідом, соціальними установками та інтересами особистості. Усвідомлення неповнолітнім кримінально-правової заборони в момент вчинення ним злочину набуває юридичного значення і трансформується в усвідомлення суспільної небезпеки своїх дій (бездіяльності) [11, с. 123].

Отже, усвідомлення особою, що відстає в психічному розвитку, не пов'язане з психічним розладом, суспільною небезпекою вчиненого діяння, а складається з розуміння фактичного характеру і соціальної значущості своїх дій, а усвідомлення останньої, своєю чергою, неможливе без сприйняття суб'єктом відповідної кримінально-правової заборони.

У разі виявлення стану вікової неосудності у неповнолітньої особи доцільно надати їй привілейоване становище порівняно з іншими суб'єктами злочинів, оскільки її стан знижує суспільну небезпеку. Також доцільно стан вікової неосудності на законодавчому рівні зарахувати до обставин, що пом'якшують покарання.

Висновки до розділу 2

Все висвітлене вище в цьому розділі дає змогу зробити такі узагальнення:

1. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, встановлений у КК України з урахуванням даних різних наук – загальної та вікової психології, вікової педагогіки, а також фізіології. Багато заборон, яким держава надає значення правових, доступні для розуміння і малолітньої дитини: не можна присвоювати чуже, не можна ображати інших і т. д.

Відповідно до КК України, неповнолітні віком до 16 років не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за злочини, за які кримінальний закон передбачає відповідальність з 16 років, навіть в тому випадку, якщо неповнолітня особа була співучасником. Проте, якщо в діянні містяться ознаки злочину, з якого передбачена відповідальність з 14 років (ч. 2 ст. 22 КК України), вищезазначені особи можуть притягатися до кримінальної відповідальності.

2. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, необхідно знизити: загальний вік повинен становити 15 років, а знижений – 13 років. Це необхідно для того, щоб запобігти вчиненню нових злочинів малолітніми та неповнолітніми особами, які впевнені, що не підлягатимуть, скоївши злочин, кримінальній відповідальності, що вони «недоторканні» перед кримінальним законом.

Водночас не слід забувати, що зниження вікового цензу суб'єкта злочину не повинно бути єдиним заходом боротьби зі злочинністю дітей. Крім того, необхідно встановлювати відповідність між дійсним ступенем розвитку особистості та її фактичним віком. Це стане, з одного боку, своєрідним заходом захисту певної категорії неповнолітніх осіб, а з іншого – методом зниження рівня злочинності серед неповнолітніх. Крім того, протидія сучасній злочинності неповнолітніх повинна здійснюватися не

лише кримінально-правовими засобами, а й підвищенням правосвідомості у дітей, починаючи з 10-річного віку, а також підвищення ефективності роботи спеціальних підрозділів Національної поліції.

3. Законодавець у КК України 2001 р. особливу увагу приділив відповідальності неповнолітніх і вперше присвятив цьому інституту окремий розділ. Натомість особливостям похилого віку суб'єкта злочину законодавець не приділив належної уваги. Враховуючи вищезазначене, на нашу думку, вчинення злочину особою похилого віку слід визнати на законодавчому рівні обставиною, яка пом'якшує покарання. Відповідно ч. 1 ст. 66 КК України слід доповнити пунктом 10 такого змісту: вчинення злочину особою похилого віку.

4. КК України доцільно доповнити ст. 20-1, в якій слід передбачити поняття, ознаки та наслідки вікової неосудності. Підставами для застосування до особи положення про вікову неосудність можуть виступати: досягнення нею встановленого віку настання кримінальної відповідальності; підтверджений результатами психолого-психіатричної експертизи факт наявності відставання у психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом; обумовлена наявністю відставання в психічному розвитку, не пов'язаного з психічним розладом, нездатність особи до усвідомлення суспільно небезпечного характеру (фактичного характеру і соціальної значущості) своїх дій.

РОЗДІЛ 3. ВІК ЯК ОЗНАКА ПОТЕРПІЛОГО ВІД ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

3.1. Кримінально-правове значення віку потерпілого від злочину

Сьогодні в юридичній науці особливості потерпілого вивчають не тільки криміналісти, але й кримінологи, а також фахівці з кримінально-процесуального права. В сучасній кримінології є навіть спеціальний розділ, який називається «віктимологія», тобто вчення про жертву (від лат. *victima* – жертва + *logos* – вчення). Віктимологічний аспект покликаний сприяти такій побудові певних кримінально-правових норм і практиці їх застосування, які б, по-перше, повною мірою забезпечували охорону прав потерпілого із урахуванням усіх особливостей його особистості, а, по-друге, всебічно враховували особу й негативні аспекти поведінки потерпілого перед вчиненням злочину і під час його вчинення [1, с. 76].

У кримінальному праві відсутня єдина думка щодо визначення поняття потерпілого. На думку В. Навроцького, потерпілий від злочину – це особа, яка наділена ознаками, що прямо названі у кримінальному законі чи які випливають з інших ознак складу злочину, і стосовно якої здійснюється злочинне посягання [207, с. 176]. В. Грищук стверджує, що потерпілий від злочину – це фізична особа, яка є суб'єктом охоронюваних законом України про кримінальну відповідальність (КК України) суспільних відносин і якій злочином заподіяно моральну, майнову або фізичну шкоду [40, с. 186].

А. Ришелюк зазначає, що потерпілий – це особа, якій злочином завдано фізичної, матеріальної чи моральної шкоди [128, с. 14]. Аналогічної думки дотримується Є. Фесенко, який водночас зауважує, що потерпіла особа передбачена в складі диспозиції статей 46, 116, ч. 2 ст. 134, ч. 1 ст. 152, ч. 2 ст. 154 тощо [90, с. 157].

Т. Присяжнюк вважає, що потерпілим від злочину визнається фізична

особа, якій злочином заподіяно шкоду (або існує загроза її заподіяння), на підставі чого вона набуває право вирішувати питання про кримінально-правові наслідки вчинення злочину в межах, визначених кримінальним законом [156, с.17].

М. Сенаторов дотримується думки, що потерпілий від злочину – це соціальний суб'єкт (фізична чи юридична особа, держава, інше соціальне утворення або ж суспільство загалом), благу, праву чи інтересу якого злочином заподіюється шкода або створюється загроза такої [182, с. 203]. Науковець наголошує, що потерпілим від злочину може бути будь-який вид соціального суб'єкта. Крім того, М. Сенаторов підкреслює, що аналіз чинного кримінального законодавства показав, що як потерпілі можуть розглядатися: фізичні особи (наприклад, ст. 112, 152 КК), юридичні особи (ст. 170, 444 КК), держава (ст. 110, 431 КК), інші соціальні утворення (ст. 433, 442 КК) або ж суспільство в цілому (наприклад, розділи IX, XII Особливої частини КК).

Н. Кушнір підтримує погляд вищезазначеного науковця і стверджує, що потерпілими повинні визнаватись саме «суб'єкти», яким злочином завдано фізичну, моральну або майнову шкоду [104, с. 441].

С. Давиденко пропонує визнавати потерпілою стороною державу в особі її компетентних органів (податкових, митних органів, Міністерства фінансів, Пенсійного фонду) в разі вчинення таких злочинів, як легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК), та ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК) [152].

Згадані дискусії про те, хто може бути потерпілим від злочину, вирішені в наш час на законодавчому рівні. Зокрема, законодавче визначення потерпілого наводиться не у кримінальному, а в кримінальному процесуальному законодавстві. Зокрема, відповідно до ст. 55 КПК 2012 р. потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової

шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [97].

Відповідно до Рекомендації Rec (2006) 8 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо допомоги потерпілим від злочинів від 14 червня 2006 р. під поняттям «потерпілий» слід розуміти фізичну особу, що зазнала шкоди, включаючи фізичні ушкодження або психічні травми, душевні страждання або економічні втрати, спричинені діями або бездіяльністю, які є порушенням норм кримінального права держав-членів. У належних випадках термін «потерпілий» також охоплює найближчих членів сім'ї або утриманців прямо постраждалої особи (п. 1.1) [98, с. 168].

Для набуття особою процесуального статусу потерпілого як учасника кримінального провадження необхідна одночасна наявність двох підстав:

а) фактичної – завдання особі безпосередньо кримінальним правопорушенням моральної, фізичної або майнової шкоди;

б) юридичної – подання відповідної заяви або винесення слідчим, прокурором постанови або судом ухвали про визнання особи потерпілим. За відсутності хоча б однієї із зазначених підстав особа статусу потерпілого не набуває.

Особи, які постраждали від злочину, який скоїли самі, не є потерпілими. Водночас, оскільки закон не пов'язує позбавлення особи статусу потерпілого з неправомірністю її поведінки, особа є потерпілим у випадках, коли вчинення щодо неї кримінального правопорушення спровоковано її діями [108, с. 205].

У кримінологічних дослідженнях донедавна основна увага приділялася особі злочинця. Разом з тим потерпілий є другою стороною, причетною до злочину. Саме він взаємодіє зі злочинцем, а тому ця проблема становить неабиякий інтерес для кримінологів.

Вчення про жертву злочину та роль потерпілого у формуванні та реалізації мотиву злочину почали предметно розробляти порівняно недавно, з початку ХХ ст. Здатність особи стати потерпілою (жертвою) злочину

отримала назву «віктимність» (від лат. *victima* – жертва) [57, с. 314]. Поряд із цим віктимність можна розглядати і в широкому значенні, тоді під нею розуміють здатність стати жертвою не лише злочину, а й інших соціальних та природних явищ. Набуття властивості віктимності називається віктимізацією, а вчення про потерпілого (жертву) – віктимологією. У вітчизняній кримінології розроблення теоретичних засад віктимології пов'язане з іменами Л. В. Франка, Д. В. Ривмана, В. І. Полубинського. Нині в Україні активним розробленням проблем віктимології плідно займається одеський професор В. О. Туляков, який захистив на цю тему докторську дисертацію та випустив монографію «Віктимологія. Соціальні та кримінологічні проблеми» (2000) [57, с. 314].

Грунтуючись на визначенні, що подано в ст. 55 КПК 2012 р., віктимологічна характеристика потерпілого охоплює ширше коло ознак. Жертва у віктимології – це особа або певна спільнота людей, якій прямо чи опосередковано заподіяно якусь шкоду від злочинного посягання [102, с. 123].

Поняття «жертва злочину» є основним та фундаментальним поняттям кримінальної віктимології. Крім того, в сучасній кримінології вживають також поняття «потерпілий від злочину». Дуже часто у працях з кримінології навіть спеціально вказують, що вони застосовуються як синоніми, хоча у предметному аспекті різних дисциплін у зазначені поняття вкладається дещо різне значення. Так, наприклад, на думку деяких спеціалістів у галузі кримінального процесу, потерпілий від злочину – це суб'єкт процесуальної діяльності, стосовно якого органом розслідування або судом винесена постанова і якому, передбачається, спричинена фізична, майнова або моральна шкода [153, с. 205]. Для набуття статусу підозрюваного органу досудового розслідування необхідно винести відповідну постанову. Процесуальний статус потерпілого існує доти, доки є підозрюваний, обвинувачений. Коли обвинувачений стає засудженим, потерпілий стає жертвою злочину (особу, спричинення шкоди якій достовірно встановлено

вироком суду, який набрав чинності). В. Батиргареева цілком слушно зауважує, що це дещо парадоксальний підхід до питання співвідношення потерпілого і жертви злочину: без постанови слідчого про визнання особи потерпілою немає жертви. Однак вагомим запереченням цього є хоча б той факт, що існують латентні, тобто такі, що не знайшли відображення в офіційній статистиці, жертви [153, с. 205–206]. Тому цю позицію не можна сприйняти як таку, що цілком вирішує проблему співвідношення між поняттями «потерпілий від злочину» та «жертва злочину».

У межах віктимології (вчення про жертву злочину) вивчаються всі потерпілі – жертви злочинних посягань: живі й загиблі, засуджені й недієздатні, окремо та у сукупності.

Проблема співвідношення понять «потерпілий» і «жертва» може бути розглянута і з позиції трьох вимірів категорії жертви як такої. Цими трьома вимірами є загальносоціальний, юридичний, або правовий, і кримінологічний. Відповідно до загальносоціального підходу, жертви – це виключно фізичні особи, які безпосередньо постраждали в будь-яких ситуаціях, незалежно від конкретного механізму спричинення шкоди. Існує лише одне обмеження щодо зарахування особи до категорії жертв у загальносоціальному плані – у будь-якому разі повинно йтися про фізичну особу як найвище мірило соціальної цінності у людському суспільстві.

Жертва в юридичному вимірі «набуває» статусу потерпілого. Механізм спричинення шкоди обмежується лише злочинним діянням. При цьому не можна оминати той факт, що в теорії та на практиці існують різні варіанти зарахування тих чи інших осіб до категорії «потерпілий». Так, згідно зі ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Права й обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого.

У ч. 6 цієї ж статті вказується, що якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, то положення частин першої – третьої цієї статті поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи [97].

Отже, близькі родичі у таких випадках набувають комплекс прав потерпілих, займаючи процесуальну позицію потерпілого. Але ж не завжди можна стверджувати, що ці особи стають жертвами злочину у прямому розумінні цього слова (наприклад, коли близький родич не підтримував зв'язків із загиблою особою і не відчуває моральних страждань з приводу її загибелі). У цьому плані цілком можлива і протилежна позиція. Так, хоч будь-яка людина і не була близьким родичем загиблого, але внаслідок обставин, що склалися, вважалася такою для нього. У кримінологічній літературі робили спроби охопити поняттям «жертва» вказаних осіб. Наприклад, Б. Сидоров вважає, що жертвами злочину в широкому значенні є фізичні особи, які прямо або опосередковано постраждали від злочину або зазнали тієї чи іншої шкоди внаслідок злочинного посягання, вчиненого стосовно близької або іншої людини, яка є прямим і безпосереднім потерпілим від цього злочину [184, с. 10]. Так само він вирішує питання і щодо опосередкованих жертв злочину – юридичних осіб. Отже, наведена позиція свідчить, що потерпілими від злочину у процесуальному розумінні цього слова фактично може бути визнане достатньо широке коло фізичних осіб. Але ж це не просте питання. Воно принаймні повинно вирішуватися у кожному конкретному випадку індивідуально, з урахуванням контексту ситуації, що склалася.

Відповідно до чинного кримінального процесуального законодавства потерпілим від злочину може бути визнана і юридична особа, проте вона не має властивостей жертви; умовно кажучи, в інтегративній жертві повинна бути «жива душа», якої немає в організації, на підприємстві тощо. Отже, поняття «потерпілий» і «жертва» у цьому випадку різнопорядкові. У

правовому вимірі категорії «жертви» не завжди спостерігається збіг процесуальної фігури потерпілого з тим, хто вважається жертвою у загальносоціальному аспекті.

Отже, основні параметри кримінологічного виміру жертви злочину відразу виключають з кола жертв у кримінологічному розумінні, по-перше, юридичних осіб, будь-які соціальні спільності, суспільство або державу загалом; по-друге, так званих рикошетних жертв (родичів або близьких осіб, які безпосередньо не потерпіли від злочину) [153, с. 212].

В сучасному законодавстві України використовуються такі терміни, як «жертви голодомору» (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»), «жертви нацистських переслідувань» (Закон України «Про жертви нацистських переслідувань»), «жертви політичних репресій» (Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»), «жертви тероризму» (Постанова Верховної Ради України «Про встановлення у м. Нью-Йорку меморіальної дошки із зазначенням прізвищ громадян України, які стали жертвами трагедії 11 вересня 2001 року»). Це, на думку Н. Федорчука, свідчить про значно ширше розуміння поняття «жертва», ніж «потерпілий», оскільки тероризм, голодомор, репресії також є злочинами.

Жертвами злочину не перестають бути й ті особи, яким злочином заподіяно шкоду, але стосовно яких не було винесено відповідної постанови. Не слід забувати, що в наш час є прихована (латентна злочинність), рівень якої залишається досить високим. Тому, як слушно зазначають В. Нор, Н. Федорчук, несправедливим і недопустимим буде не зважати на тих осіб, які потерпіли від злочину, але про вчинення злочину проти них не заявили та не отримали статусу потерпілого в розумінні Кримінального процесуального кодексу України [208, с. 10]. В цьому аспекті поняття «жертва злочину» видається ширшим, ніж поняття «потерпілий».

Сучасні погляди науковців щодо місця потерпілого у складі злочину поділяються на основні групи. Традиційний підхід – залишати це питання без уваги, обмежуючись загальною вказівкою на суб'єктний склад суспільних

відносин, звужуючи питання до характеристики суб'єкта злочину. Останнім часом у науковому середовищі наполегливо доводиться твердження про те, що потерпілий від злочину повинен розглядатися як факультативна ознака об'єкта злочину. Ще одна група пропозицій закликає до радикальнішої зміни ролі та значення потерпілого у системі кримінально-правових відносин за допомогою введення категорії потерпілого до складу злочину як обов'язкового елемента [73, с. 117].

Кримінально-правове розуміння поняття «потерпілий» має певні особливості. КК пропонує декілька варіантів позначення потерпілого від злочину: «потерпілий» (ст. 116 КК), «потерпіла» (ч. 2 ст. 134 КК), «потерпіла особа» (ч. 1 ст. 152 КК), «потерпіла (потерпілий)» (ч. 2 ст. 154 КК) тощо.

Загалом у чинному КК слово «потерпілий» вживається понад 80 разів, не кажучи про терміни, що позначають різновиди потерпілого, – неповнолітній, хворий, особа, яка виконує службовий або громадський обов'язок, суддя, народний засідатель, присяжний, працівник правоохоронного органу, новонароджена дитина тощо [51, с. 158]. На нашу думку, найправильніше розглядати потерпілого як елементарну, первісну системоутворювальну частину складу злочину – ознаку, яка входить до структури об'єкта як один з елементів складу злочину.

Традиційно структура особи потерпілого містить три основні компоненти (так звані підсистеми):

- 1) соціально-демографічні якості (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо);
- 2) соціальні ролі особи, зокрема сукупність видів її діяльності в системі суспільних відносин як громадянина чи члена трудового колективу, сім'янина;
- 3) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. У сукупності потерпілий від злочину та його поведінка мають важливе кримінально-правове значення, оскільки враховуються під час кваліфікації

злочинів і призначення покарання [91, с. 100].

Важливе значення для характеристики окремих видів потерпілих має їхній вік. Вік потерпілого використовує законодавець як у Загальній частині КК України, так і в Особливій частині КК. Слід зазначити, що в Загальній частині (ч. 6 ст. 67 КК) вік потерпілого розглядається як обставина, яка обтяжує покарання, а в Особливій частині КК – здебільшого як кваліфікуюча ознака злочинів. Крім того, вік потерпілого в Особливій частині КК подеколи розглядається як ознака простого складу злочину.

Зокрема, категорія «вік» використовується у кримінальному законі для виокремлення потерпілих, а саме:

- «дитина» (ст. 148, ст. 166 КК);
- «новонароджена дитина» (ст. 117, ч. 2 ст. 135 КК);
- «малолітня дитина» («малолітній», «малолітня») (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 146, ч. 4 ст. 152, ч. 3 ст. 153 КК та ін.);
- «неповнолітній» (ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ст. 137, ч. 2 ст. 140, ст. 141, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 147, ч. 2 ст. 149 КК та ін.);
- «діти, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування» (ст. 150 КК);
- «особи похилого віку» (ч. 6 ст. 67, ч. 2 ст. 365² КК).

Згідно зі ст. 1 Конвенції про права дитини, дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше. Європейська конвенція про здійснення прав дітей (Страсбург, 25 січня 1996 р.) також застосовується до дітей, які не досягли 18 років.

У нормах Конституції також вжито термін «діти», зміст якого повністю аналогічний змісту зазначеного міжнародно-правового документа, зокрема в ст. 52 проголошено – «Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом», а це означає, що закон суворо карає за насильство над дитиною будь-якого віку від народження і до повноліття, тобто до 18 років. Законом України «Про сприяння соціальному становленню

та розвитку молоді в Україні» неповнолітні визначені як особи, що не досягли 18 років.

В цивільному законодавстві особи до 18 років зазвичай не називаються дітьми (за винятком небагатьох випадків, наприклад, ч. 2 ст. 25, ст. ст. 3183, 1241, 1261 ЦК України). Це поняття використовує в основному СК України. Поняття «дитина» визначається в ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, відповідно до якого правовий статус дитини має «особа до досягнення нею повноліття» [187]. Водночас до осіб віком до 18 років у цивільному законодавстві не застосовується традиційна узагальнювальна назва «неповнолітні». Це призводить до певних складнощів у застосуванні цих термінів. Сімейно-правовому поняттю «діти» в цивільному законодавстві відповідає ускладнене визначення – «особи, які не досягли 18 років», а терміну «дитина» – «особа віком до 18 років» [188].

Визначення поняття «дитина» міститься також у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. Зазначена норма передбачає: «дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше» [61].

Отже, національне законодавство закріпило поняття «дитина», вжите міжнародним законодавством, чітко визначивши, що дитина завжди залишається дитиною до 18 років, незважаючи на те, що вона (дитина) до 18 років може народити свою дитину і стати матір'ю, батьком, одержавши статус дієздатності, зареєструвати шлюб, влаштуватися на роботу, стати підприємцем, одержати через суд повну дієздатність.

С. Зеленський цілком слушно зауважує, що поняття «дитина» змістовніше, ніж поняття «неповнолітній». Якщо перше містить характеристику дуже важливого етапу життя людини, то в останньому акцентується на відсутності певної особистісної характеристики – досягнення певного віку. Тому поняття «неповнолітній» насамперед застосовується у кримінальному, адміністративному і цивільному праві (тобто у відповідному

законодавстві, у межах якого істотне значення має такий формальний аспект, як вік). У конституційному та сімейному праві віддають перевагу використанню терміна «дитина» [66, с. 58].

Слід зазначити, що сутність термінів «дитина» і «неповнолітній» за віковими межами збігається. Своєю чергою, законодавець у КК України, здійснюючи диференціацію, вживає обидва вищезазначені терміни. На нашу думку, доцільним видається дотримуватися єдиної термінології та вживати в цьому випадку термін «неповнолітній», як це зроблено, наприклад, у ч. 3 ст. 152 КК України – зґвалтування неповнолітнього чи неповнолітньої віком від 14 до 18 років, ч. 4 ст. 152 КК України – зґвалтування неповнолітнього чи неповнолітньої віком до 14 років.

Законодавець неповноліття зараховує до обставин, що пом'якшують покарання (п. 3 ст. 66 КК України), і наявність неповноліття серед цих обставин підкреслює гуманізацію кримінальної політики сучасної держави. Водночас неповноліття потерпілого не може бути обставиною, що обтяжує покарання. Проте малолітній вік останнього законодавець визнає обставиною, що обтяжує покарання. Кримінальний закон фактично надає перевагу неповнолітньому злочинцеві перед неповнолітнім потерпілим [106, с. 117].

Підвищений захист неповнолітніх та малолітніх осіб зумовлений їхніми фізичними, розумовими та емоційними особливостями. Зокрема, в резолюції 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р. зазначено, що, «молодь, перебуваючи на ранньому етапі розвитку людської особистості, потребує особливої турботи й допомоги в сфері фізичного, духовного і соціального розвитку, а також у правовому захисті в умовах миру, свободи, гідності та безпеки» [163]. Крім цього, в преамбулі до Декларації прав дитини, яка була прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р., вказано на те, що дитина потребує спеціальної охорони та піклування, включаючи належний правовий захист, внаслідок її фізичної та розумової незрілості [43]. Ідея про

те, що діти мають право на особливу турботу і допомогу, стала відправною під час розроблення норм національного законодавства, спрямованих на забезпечення гарантій, які дають змогу забезпечити підвищену правову допомогу неповнолітнім у всіх сферах суспільного життя, включаючи правосуддя [84, с. 83].

На нашу думку, варто звернути увагу на використання у ст. 148 КК поняття «дитина». Законодавець не зазначив у диспозиції ст. 148 КК вік або стан дитини, щодо якої можлива підміна. Тлумачення норми за сутністю її призначення та практика застосування надають авторам науково-практичного коментаря до КК України за редакцією В. Тація, В. Борисова, В. Тютюгіна підстави для твердження, що під дитиною у цій статті слід розуміти, як правило, немовля – новонароджене або грудне, яке є чужим для винної особи [95, с. 111]. Автори іншого науково-практичного коментаря до КК (за ред. М. Мельника, М. Хавронюка) дотримуються думки, що під дитиною у цій статті слід розуміти, як правило, немовля – особу, ідентифікувати яку за її індивідуальними ознаками її батьки чи інші законні представники з тих чи інших причин ще повною мірою неспроможні (скажімо, підміна відбулася до того, як мати здатна була запам'ятати щойно народжену дитину, або до передавання дитини батькові у разі смерті матері тощо) [128, с. 354].

Досить суперечливу позицію займають автори науково-практичного коментаря до КК України за редакцією С. Яценка. На їхню думку, потерпілим від злочину може бути чужа дитина, тобто особа чоловічої або жіночої статі, якій на момент вчинення вказаної в ст. 148 КК дії не виповнилось 18 років і яка не є біологічною дитиною суб'єкта злочину [127, с. 281]. З цією думкою важко погодитись.

На нашу думку, для того щоб не виникало таких суперечностей, потрібно у ст. 148 КК України слово «дитина» замінити на слово «немовля». Згідно із «Сучасною енциклопедією», немовля – це новонароджена людська дитина у віці до року [129]. Традиційно в медицині життєздатним вважається

немовля семимісячного внутрішньоутробного розвитку, довжина тіла якого не менше ніж 35 см, вага не менше за 1000 г [48]. Проте зазначимо, що сучасна медицина інтенсивно розвивається, а юридична наука не завжди враховує її досягнення. Так, Румаіса Рахман народилася на 26-му тижні вагітності 19 вересня 2004 р., її вага становила всього 244 грами, а зріст – 24 сантиметри. Сьогодні вона вважається найменшою дитиною у світі [48]. Подібні факти, як слушно зазначає Л. Ольховик, свідчать про те, що кількісні характеристики життєздатності можуть змінюватись, і законодавство повинно своєчасно відображати ці зміни [134, с. 87–88].

Як вже зазначалося вище, немовля – це дитина у віці до одного року. В сучасній юридичній науці є інші думки. Так, Л. Ольховик пропонує розуміти під немовлям дитину у віці до двох років [135, с. 15]. Аналогічної думки дотримуються і міжнародні авіаперевізники, які поділяють дітей на немовлят (infant – INF) до 2 років і дітей (children – CHD) у віці від 2 до 12 років [147]. Цю думку підтримують і деякі російські психологи, зокрема Д. Бокум, Г. Крайг [85].

М. Заброцький взагалі вважає, що період немовляти триває до трьох років. Науковець зазначає, що в цей період дитина все ще не спроможна самостійно задовольняти свої життєві потреби, а отже, спілкування з дорослими є необхідною умовою забезпечення її життя [55, с. 30].

Відомий фахівець у галузі вікової психології Р. Павелкін стверджує, що вік немовляти охоплює період від 2 місяців до 1 року. Соціальна ситуація розвитку в перший рік життя складається з двох моментів. По-перше, немовля навіть біологічно – безпомічна істота. Самостійно воно не може задовольнити навіть базові життєві потреби. Життя немовляти цілком і повністю залежить від дорослого, який доглядає за ним: харчування, переміщення в просторі, навіть перекидання з боку на бік здійснюється за допомогою дорослого. Така опосередкованість дозволяє вважати дитину максимально соціальною істотою – її відношення до дійсності з самого початку соціальне. По-друге, будучи вплетеною у соціальне, дитина

позбавлена основного засобу спілкування – мови. Вся організація життя змушує дитину максимально спілкуватися з дорослими, але це спілкування своєрідне – безсловесне. Саме у протиріччі між максимальною соціальністю і мінімальними можливостями спілкування – основа всього розвитку дитини в період немовляти. Вищезазначений науковець вважає, що початок немовлячого періоду збігається із закінченням кризи новонародженості [139]. В поглядах Р. Павелківа спостерігаються деякі неузгодженості щодо періоду немовляти. Так, враховуючи те, що четвертий розділ його праці називається «Період немовляти (від народження до 1-го року)», слід припустити, що, на думку цього науковця, період немовляти триває все ж таки від народження до одного року й охоплює період новонародженості. Цю думку підтримують також сучасні російські педагоги [29] та психологи [52; 161; 216].

Поняття новонародженості у різних медичних галузях також окреслюється різними періодами часу. Сучасні акушери вважають, що для цього періоду характерний перший вдих немовляти і він триває 7 днів від його народження. Сучасні педіатри стверджують, що цей період розпочинається з моменту відокремлення немовляти від організму матері й триває до одного місяця. Судові медики цей період обмежують 24 годинами. Такі різноманітні погляди зумовлені завданнями тієї чи іншої медичної науки. Відповідно медичні критерії майже неможливо чітко застосувати в юридичній науці. О. Старко вважає, що в кримінальному праві завершення періоду новонародженості слід пов'язувати із моментом завершення особливого психофізичного стану жінки, який визначається у кожному конкретному випадку [196, с. 9–10].

А. Байбарин вважає, що вік новонародженого в кримінальному праві слід обмежити чотиритижневим строком, тому що приблизно такий період, з позицій педіатрії, займає пристосування організму новонародженого до навколишнього світу і «дозрівання» всіх життєво важливих систем організму. Крім того, аналогічним є і термін перебігу так званого «післяпологового» періоду в матері, під час якого відбувається відновлення режиму

функціонування всіх систем організму і нормалізація гормонального рівня, а також психічна адаптація жінки до нової соціальної ролі [11, с. 169–170]. Однак треба враховувати, що всі зазначені тимчасові періоди є приблизними, в кожному випадку тривалість їх перебігу зумовлена індивідуальними особливостями організму, тому виділення зазначеного періоду слід вважати умовним.

Для періоду новонародженості характерним є те, що немовля, від'єднавшись від материнського організму, повинно звикнути до нових умов життя. Немовля, в першу чергу, повинно навчитися дихати, вживати та перетравлювати їжу тощо. М. Заброцький зауважує, що життя дитини в цей період забезпечується певними анатомо-фізіологічними можливостями та низкою вроджених механізмів, які проявляються в готовності нервової системи пристосовувати організм до зовнішніх умов. Однак такі потреби, на думку вищезазначеного науковця, забезпечують лише виживання дитини, а не її психічний розвиток [55, с. 27–28].

Отже, враховуючи вищезазначене, ми вважаємо, що період немовляти триває все ж таки від народження до одного року, а новонародженість є його особливим підперіодом, який триває до одного місяця. Тому, на нашу думку, з позиції кримінально-правової науки під немовлям слід розуміти дитину віком до одного року.

Заслуговує на увагу і визначення «дитини, яка не досягла віку працевлаштування». Визначити це поняття можна, використовуючи норми трудового законодавства. Сьогодні такі приписи містяться у ст. 188 КЗпП України, що має відповідну назву «Вік, з якого допускається прийняття на роботу». Крім того, з метою запобігання економічній експлуатації дітей, МОП у різні роки розробила та прийняла численні конвенції стосовно охорони праці дітей і підлітків. До них належать: Конвенція «Про мінімальний вік наймання дітей на роботу в сільському господарстві» від 1921 р. № 10, Конвенція «Про мінімальний вік допуску дітей до роботи на морі» від 1921 р. № 58, Конвенція «Про мінімальний вік допуску дітей на

роботу вантажниками вугілля або кочегарами на флоті» від 1921 р. № 15, Конвенція «Про мінімальний вік прийому дітей на роботу у промисловості» від 1937 р. № 59, Конвенція «Про мінімальний вік допуску на підземні роботи у шахтах та рудниках» від 1965 р. № 123, Конвенція «Про мінімальний вік прийому на роботу» від 1973 р. № 138, Конвенція «Про найгірші форми дитячої праці» від 1999 р. № 182 та інші [164, с. 29].

Загалом міжнародні норми встановлюють низький вік трудової дієздатності: 15 років для прийняття на роботу в промисловості й 14 років – на домашні роботи і в сільське господарство. Використання підлітків на роботах, особливо шкідливих для організму, допускається з 18 років, у деяких випадках – з 16. Нічна праця в промисловості заборонена для осіб, молодших 18 років, у сільському господарстві – до 14 років [49, с. 64].

За чинним законодавством України потерпілими від цього виду експлуатації можна вважати дітей такого віку: до 14 років; від 14 до 15 років; від 15 до 16 років.

Традиційно за чинним трудовим законодавством можливий прийом на роботу тільки осіб, які досягли 16-річного віку. Проте з цього правила є винятки. Зокрема, за згодою одного з батьків або опікунів допускається приймання на роботу осіб, що досягли 15-річного віку.

Крім того, законодавець допускає можливість приймання на роботу осіб, які досягли 14 років, але при цьому повинні бути дотримані такі вимоги:

- 1) це допускається з метою підготовки молоді до продуктивної праці;
- 2) прийманню на роботу, відповідно до ч. 3 ст. 188 КЗпП, підлягають учні загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів;
- 3) прийом на роботу допускається для виконання легкої роботи, що не заподіює шкоди здоров'ю неповнолітнього.

Коментуючи цю умову, Ю. Щотова зауважує, що, на жаль, у трудовому законодавстві України відсутнє визначення поняття «легкої роботи». Ця проблема вже була порушена у дослідженнях стосовно законодавчого

врегулювання праці дітей [219, с. 10], а саме доводилася необхідність законодавчого врегулювання цього поняття та визначення видів робіт, що можуть до них належати;

4) робота не повинна порушувати процес навчання і може виконуватися у вільний від навчання час. Ця умова, як підкреслює Д. Калмаков, відповідає вимогам законодавства про освіту стосовно навчального процесу неповнолітніх. Крім того, вищезазначений науковець зазначає, що експлуатація дитини, яка призвела до багаторазового пропускання занять у загальноосвітньому навчальному закладі або навчальному закладі системи загальної середньої освіти, є очевидним порушенням конституційного права дитини на обов'язкову загальну середню освіту [71, с. 45];

5) повинна бути отримана згода одного з батьків або осіб, що їх замінюють (опікунів). Ця умова ґрунтується на положеннях законодавства стосовно охорони дітей. Згідно зі ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» [61], батьки або особи, які їх замінюють, мають право і зобов'язані не тільки виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, але й про навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей. Інакше ці особи несуть відповідальність за порушення прав і обмеження законних інтересів дитини стосовно навчання, невиконання та ухилення від виконання батьківських обов'язків [49, с. 78–79].

Дієздатність малолітніх не дозволяє їм самостійно укладати цивільно-правові угоди, крім дрібних побутових, а тому діти до 14 років можуть укладати угоди тільки через представників.

Ні сучасне цивільне, ні трудове законодавство не передбачає норм, які б регулювали питання укладення договорів з малолітніми особами. Ця прогалина в наш час може призводити до зловживань з боку роботодавців, а також з боку батьків або опікунів. Укладення договору на використання творчої праці малолітніх викликає труднощі у кваліфікації договірних

відносин: договір укладають законні представники, але дії виконує дитина [130, с. 226]. Для того, щоб таких прогалин не було, потрібно це питання врегулювати на законодавчому рівні.

Для врегулювання цих відносин законодавець вніс відповідні пропозиції норм у систему трудового законодавства. Відтак у проекті Трудового кодексу України від 22.04.2013 р. зазначалося про можливість використання праці дітей, які не досягли 14 років. Отже, «в організаціях кінематографії, театральних, концертно-видовищних та інших творчих організаціях дозволяється за письмовою згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, приймати на роботу осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, для участі в концертах, виставах, інших заходах, а також у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва, якщо це не завдає шкоди їх здоров'ю, моральному розвитку і процесу навчання. Прийняття на роботу в таких випадках допускається за наявності дозволу служби у справах дітей за умови погодження умов праці та її оплати з цією службою» [159]. Отже, законодавець допускає факт виникнення трудових відносин до досягнення особою чотирнадцятирічного віку [148, с. 102].

На відміну від чинного КЗпП, проект Трудового кодексу України не містить статті з назвою «Вік, з якого допускається прийняття на роботу» або подібної до неї, адже положення щодо віку осіб, які можуть вступати в трудові відносини, містяться в ст. 20 цього проекту, що має назву «Працівник». Вищезазначена норма безпосередньо вказує на вік, з якого можливе працевлаштування неповнолітнього. Ці приписи істотно відрізняються від чинних норм КЗпП України (ст. 188).

Слід зазначити, що у разі прийняття нашим законодавцем ТК України зміниться в першу чергу вік потерпілого від злочину, передбачений ст. 150 КК України. Зокрема, потерпілими від експлуатації дітей будуть не лише особи, які не досягли 16 років, а й особи віком від 16 до 18 років. Така потенційно можлива зміна пов'язана з тим, що ст. 188 КЗпП України містить заборону працевлаштування лише осіб, які не досягли 16 років, тоді як у ч. 2

ст. 20 проекту Трудового кодексу України, крім цього основного положення, міститься застереження такого змісту: для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищий віковий ценз. Тобто в розглядуваному законопроекті звертається увага на те, що досягнення 16 років лише за загальним правилом є достатнім віком для вступу фізичної особи в трудові відносини, адже в окремих випадках закон може вимагати досягнення більш зрілого віку. В ч. 2 ст. 20 проекту Трудового кодексу України йдеться про ті категорії працівників, праця яких використовується на підземних чи важких роботах, роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці (ч. 3 ст. 292 проекту Трудового кодексу України) тощо. Із викладеного можна зробити такий висновок: з набранням чинності Трудовим кодексом України до кримінальної відповідальності за ст. 150 КК України потрібно буде притягувати не лише осіб, які використовуватимуть працю дітей, що не досягли 16 років (з порушенням встановлених законодавством умов), а й осіб, які використовуватимуть працю дітей віком від 16 до 18 років, яким чинним законодавством України заборонено вступати в трудові відносини у зв'язку з недостатнім віком. Інакше кажучи, відбудеться криміналізація зазначених діянь. Наприклад, використання праці дитини віком від 16 до 18 років на підземних роботах за наявності відповідних підстав потрібно буде розглядати як злочин, передбачений чинною ст. 150 КК України.

По-друге, до потерпілих від злочину, передбаченого ст. 150 КК України, належатимуть й особи віком від 14 до 16 років, праця яких використовуватиметься без письмової згоди одного з батьків або особи, яка їх замінює (частини 3, 4 ст. 20 проекту Трудового кодексу України).

Тобто з набранням чинності Трудовим кодексом України відбудеться криміналізація: а) використання праці дитини віком від 15 до 16 років за наявності лише усної згоди одного з батьків або особи, яка їх замінює; б) використання праці учнів загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів віком від 14 до 15 років (для виконання легшої роботи,

що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання) у вільний від навчання час, однак за наявності лише усної згоди одного з батьків або особи, яка їх замінює.

По-третє, до потерпілих від цього злочину не можна буде зараховувати осіб віком до 14 років, праця яких використовуватиметься в організаціях кінематографії, театральних, концертно-видовищних та інших творчих організаціях для участі в концертах, виставах, інших заходах, а також у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва, якщо таке використання відповідатиме умовам, викладеним у ч. 5 ст. 20 проекту Трудового кодексу України. Нагадаємо, що нині чинне трудове законодавство України, на відміну від проекту Трудового кодексу України, не дозволяє працевлаштування осіб віком до 14 років (малолітніх) за будь-яких умов. Це означає, що з набуттям чинності Трудовим кодексом України відбудеться декриміналізація таких форм використання праці дитини, які описуються у ч. 5 ст. 20 проекту Трудового кодексу України [72, с. 39].

Отже, всі можливі зміни ознак потерпілого від експлуатації дітей підтверджують те, що криміналізація та декриміналізація, зокрема часткова, не завжди пов'язані зі скасуванням чи зміною конкретних норм Особливої частини КК України.

3.2. Малолітній або похилий вік потерпілого від злочину як обставина, що обтяжує покарання

В сучасній науці кримінального права зазначається, що обставини, які обтяжують покарання, – це нормативно визначені та такі, що характеризують ступінь тяжкості вчиненого злочину в сторону збільшення та (або) особу винного з негативного боку, факти (явища), які не є ознаками складу злочину, та, як правило, враховуються під час призначення покарання і обтяжують його вид та (чи) розмір [208, с. 183].

Відповідно до ст. 67 КК України під час призначення покарання

обставинами, які його обтяжують, визнаються:

- 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
- 2) вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою (частина друга або третя статті 28);
- 3) вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату;
- 4) вчинення злочину у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;
- 5) тяжкі наслідки, завдані злочином;
- 6) вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані;
- 7) вчинення злочину щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- 8) вчинення злочину щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;
- 9) вчинення злочину з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;
- 10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;
- 11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;
- 12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;
- 13) вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів [92].

Серед вищезазначених обставин особливий інтерес для нашого дослідження становить така обставина, як «вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває в безпорадному стані». На нашу думку, прогалиною цієї норми є те, що вказівка на завідомість в статті 67 (ч. 1 п. 7) КК України стосується тільки вагітної жінки. Тим часом, щоб уникнути об'єктивного зобов'язання, необхідно, щоб

й інші обтяжуючі обставини (зокрема, наприклад, вік жертви) усвідомлювалися винним. Сприйняття та оцінка тих чи інших факторів залежить від вікових, етнічних, професійних та індивідуальних особливостей певної особистості. Різні люди (підлітки, дорослі, чоловіки і жінки) по-різному можуть сприймати вік іншої особи, та й саме поняття «малолітній» або «похилий» вік.

У разі неправильного уявлення винним ситуації внаслідок життєвого досвіду, особливостей особистості (наприклад, сприйняття фізично міцної людини пенсійного віку не як особи похилого віку тощо), на думку О. Сітковської, варто виходити з того, як ця ситуація уявлялася винному. Отже, зазначає цей науковець, застосування спеціальних психологічних знань у формі експертизи може допомогти в оцінюванні того, як індивідуальні особливості вплинули на усвідомлення певних обставин, чи не було неадекватного сприйняття певних фактів [186, с. 32].

У п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України визначено три категорії потерпілих. Причинами опису в одному пункті трьох категорій осіб (малолітньої особи, особи похилого віку або особи, що перебуває у безпорадному стані), на думку Л. Круглікова, зумовлене тим, що: по-перше, нерідко ці категорії осіб об'єднуються у злочині, наприклад, у разі посягання на малолітнього, який перебуває у безпорадному стані; по-друге, вказана обставина об'єднує таку психологічну перевагу, яку має винна особа у випадку посягання на вказаних у п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України осіб: останні через відомі причини (малолітній вік, похилий вік, безпорадний стан) не можуть повною мірою чинити опір злочинцеві. В кінцевому результаті вчинення злочину полегшується, а спричинення шкоди підвищується. У цій обставині, яка обтяжує покарання, знаходять відображення і такі риси винної особи, як аморальність та безсердечність [99, с. 56–57]. Крім того, слід зазначити, що поведінка потерпілих неповнолітніх і людей похилого віку, як правило, пасивна, навіть у ситуаціях, коли опір злочинцеві був можливий [16, с. 210].

У більшості сучасних зарубіжних кримінальних кодексів наявні

переліки вищезазначених обставин, які схожі, а то й аналогічні за змістом. Так, наприклад, така обставина, яка обтяжує покарання, як «вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває у безпорадному стані» зазначена у КК Королівства Швеції (винна особа скористалася беззахисним становищем іншої особи чи особливими труднощами особи щодо здійснення опору) (п. 3 ст. 2), КК Латвійської Республіки (злочинне діяння вчинено щодо особи, яка не досягла 15-річного віку, чи вчинено з використанням безпорадного стану чи безпорадності особи похилого віку) (п. 6 ст. 48), КК Естонської Республіки (вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку чи особи, яка перебуває у безпорадному стані, а також щодо душевнохворого чи особи, що страждає недоумством, а також з використанням службової підпорядкованості чи іншої залежності особи від винного) (п. 5 ст. 38), КК Республіки Білорусь (вчинення злочину щодо малолітнього, особи похилого віку або особи, що перебуває у безпорадному стані) (п. 2 ст. 64) [208, с. 73–74].

Сучасне кримінальне законодавство не дає самостійного термінологічного визначення «малолітньої особи», хоча таке визначення є досить доцільним для відокремлення правового статусу означених категорій осіб від правового статусу інших неповнолітніх, а таке поняття вже існує в інших галузях права, його активно використовують юристи, що практикують у сфері кримінального права, та фахівці судових органів.

В міжнародно-правових документах, які були ратифіковані Україною, можна неодноразово зустріти поняття «малолітня особа». Серед них – Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей від 30 вересня 1990 р.

В наш час поняття «малолітня особа», «малолітній» досить часто використовує український законодавець (у більш ніж 80 нормативно-правових актів). В деяких нормативно-правових актах дається визначення

цього поняття.

Найцікавішим видається звернення до Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. Крім простого згадування терміна «малолітній», у ч. 2 ст. 6 дається визначення, хто входить в коло таких осіб. Зокрема, пропонується таке тлумачення цього терміна: «Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років». При цьому зазначається: «Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років» [187].

Вищенаведене вказує на те, що законодавець розмежовує поняття «неповнолітній» і «малолітня особа». Визначення поняття «малолітня особа» наводить і Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV, який у ст. 31 визначає особу, що не досягла 14 років, як малолітню особу. Такий критерій відрізняється від вікової градації за попереднім цивільним кодексом, за яким малолітніми вважалися особи віком до 15 років, а неповнолітніми від 15 до 18 років відповідно. Зменшення вікової межі для розширення обсягу дієздатності видається цілком виправданим з погляду сучасного розвитку суспільства та індивіда, зокрема [28, с. 2]. Біосоціальний розвиток сучасних дітей в епоху інформаційного суспільства відрізняється від розвитку попередніх поколінь.

Виникає запитання про дієздатність особи віком до 6 років. У юридичній літературі свого часу було запропоновано усіх осіб до 14 років визнавати повністю недієздатними, так само, як душевнохворих або розумово відсталих. Ж. Чорна цілком слушно зазначає, що такої необхідності немає, але все ж не слід ототожнювати дієздатність особи віком, наприклад, до 6 років, і дієздатність особи віком від 6 до 14 років і наділяти їх однаковою цивільною дієздатністю. Це пов'язано з такими моментами. По-перше, надання дієздатності особі означає, що особа самостійними діями може вирішувати питання про здійснення своїх прав. Розвиток самостійності й ініціативи у малолітніх і неповнолітніх осіб в жодному разі не повинен бути спрямований проти інтересів самих малолітніх і неповнолітніх. Також

надання певного обсягу дієздатності особі повинно відповідати ступеню її розумового розвитку, поступово розвивати у неї досвід для участі в цивільних відносинах, оскільки майнові відносини є правовідносинами, незалежно від того, хто в них бере участь – малолітні, неповнолітні чи повнолітні особи. Крім того, дієздатність особи зумовлюється почуттями, думками, мораллю, правовою культурою, які визначають умови її розвитку та поведінку особи. Це все є складовою медико-біологічного критерію визначення дієздатності особи [214, с. 61]. Саме це надає правові підстави дієздатній особі бути самостійним учасником цивільних правовідносин.

Отже, цивільно-правове поняття «малолітня особа» цілком збігається із сімейно-правовим терміном «малолітня дитина».

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України, на відміну від попереднього Кримінально-процесуального кодексу України 1960 р., визначає поняття малолітньої особи як дитини до досягнення нею чотирнадцяти років (п. 11 ст. 3 КПК). Крім того, багато кримінально-процесуальних законодавчих актів не тільки посилаються на нього, а й зазначають особливості вчинення окремих дій щодо таких осіб [32, с. 43].

В КК України відсутнє визначення поняття «малолітній» або «малолітня особа». Проте, незважаючи на це, законодавець у КК України неодноразово вживає цей термін, характеризуючи потерпілого. М. Хавронюк зауважує, що спостерігається певна стилістична строкатість у вживанні цього поняття. Це проявляється в тому, що законодавець вживає такі терміни: вчинення злочину щодо «малолітнього», щодо «малолітньої дитини», щодо «малолітньої особи» [211, с. 633].

Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 3 під убивством малолітньої дитини (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК України) розуміють умисне позбавлення життя особи, якій не виповнилося 14 років. Аналогічне визначення малолітньої особи подано у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про

злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5.

В. Грищук стверджує, що малолітніми слід вважати осіб, які не досягли на момент вчинення злочину 14-річного віку (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України) [40, с. 481].

На думку А. Мяснікова, малоліття є різновидністю безпорадного стану через так звану вікову неусвідомленість, вікову незрілість [124, с. 107]. Щодо цього свою думку висловив і Пленум Верховного Суду України. Так, згідно з п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 травня 2008 р. «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» стан потерпілої особи слід визнавати безпорадним, коли вона внаслідок малолітнього чи похилого віку, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого стану або з інших причин не могла розуміти характеру та значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір. Враховуючи позицію Пленуму Верховного Суду України, ми не можемо погодитися з позицією А. Мяснікова. На нашу думку, малолітня особа не завжди є безпорадною. Так, особи, вік яких наближається до 14 років (водночас вони є малолітніми), можуть чинити опір під час скоєння злочину, а також розуміти характер та значення вчинюваних з ними дій. Тому законодавець окремо виділив безпорадний стан і малолітній вік потерпілого серед обтяжуючих обставин.

І. Федорчук цілком слушно зауважує, що розглядувана обставина може бути визнана такою, яка обтяжує покарання, лише у тому випадку, коли особа усвідомлювала, що свої злочинні дії вона вчинює щодо малолітнього. Якщо ж винна особа не усвідомлювала цього факту (наприклад, добросовісно помилялась про вік потерпілої особи), то покарання посилюватися не повинно. Інакше кажучи, з суб'єктивної позиції, ставлення винної особи до віку потерпілого повинно характеризуватися прямим умислом [208, с. 107].

Малолітній вік потерпілого від злочину визнається законодавцем обставиною, що обтяжує покарання, у зв'язку з тим, що вчинення злочину

щодо малолітнього може призводити до тривалих наслідків, негативно впливаючи на подальше його життя. Воно може сприяти формуванню специфічних сімейних стосунків, особливих життєвих сценаріїв. Під час дослідження психологічних історій життя людей, які вчиняють дії, що травмують дітей, іноді виявляється їхній власний досвід насильства в дитинстві.

Серед фізичних наслідків насильства в сім'ї, що стосуються дітей називають: вагітність малолітньої, алкогольне отруєння, доведення малолітнього до стану сп'яніння, суттєву відсталість у інтелектуальному розвитку, відхилення (відставання) у розумовому та психічному розвитку, відсталість у фізичному розвитку дитини, голодне виснаження, переохолодження, анемію, atopічний дерматит, вторинну кардіопатію, косоокість, гіпоксично-ішемічне ураження центральної нервової системи тощо.

Руйнівні наслідки вчинення злочину щодо малолітнього очевидні й впливають на здібності дитини. У таких дітей низька самооцінка, вони невпевнені у собі, у них переважають почуття провини, сорому і власної неповноцінності, високий рівень стурбованості, відмова від соціальної взаємодії, вони агресивніші й зазнають поведінкових труднощів, міжособистісних і комунікативних проблем, зокрема проблем вираження емоцій і неналежної поведінки [183, с. 46].

Діти, потерпілі від злочину, мають труднощі з соціалізацією: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, до того ж у них недостатній рівень знань й ерудиції, щоб завоювати авторитет у школі. Також особи, які пережили насильство або нехтування у малолітньому віці, частіше хворіють на різні захворювання, зокрема, такі як алергія, артрит, астма, бронхіт, артеріальна гіпертензія, виразки.

Все це вказує на підвищену суспільну небезпеку злочинів щодо малолітніх і тому законодавець цілком обґрунтовано вчинення злочинів щодо

останніх зарахував до обставин, що обтяжують кримінальне покарання.

Крім того, за інформаційно-аналітичними матеріалами Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (тепер – Міністерство освіти і науки) № 1/9-96 від 11.02.2013 р., упродовж 2012 р. стосовно дітей учинено 9677 злочинів, з них 2885 – тяжких та особливо тяжких злочинів. Від протиправних діянь потерпіло 10 590 дітей, зокрема 2961 малолітня дитина. Г. Нікітіна-Дудікова слушно зазначає, що про захист прав дитини говорять, але рішучих дій у цьому напрямку не відбувається [131, с. 126].

Досить поширеними є випадки вчинення злочинів щодо малолітньої особи її ж батьками. Наприклад, Мукачівський міськрайонний суд Закарпатської області встановив: ОСОБА_1 обвинувачується в тому, що 19 вересня 2010 р., близько 11.00 годин, перебуваючи зі своїм малолітнім сином ОСОБА_3, ІНФОРМАЦІЯ_4 на дитячому ігровому майданчику біля будинку № 10 на вул. Індустріальній в м. Мукачеві, на ґрунті раптово виниклих негативних емоцій через бешкетування сина, який на її зауваження не реагував, діючи умисно, нанесла сину удар долонею руки в область задньої частини тулуба, в результаті чого малолітній ОСОБА_3 впав на землю з висоти власного зросту та вдарився обличчям об дрібне каміння, яким була вкрита поверхня землі ігрового дитячого майданчика. Внаслідок цього потерпілий малолітній ОСОБА_3 отримав тілесні ушкодження, які згідно з висновком судово-медичної експертизи належать до групи легких тілесних ушкоджень. У судовому засіданні обвинувачена ОСОБА_1 заявила клопотання про звільнення її від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, оскільки у вчиненому щодо свого малолітнього сина щиро кається, активно сприяла розкриттю злочину, попросила у сина вибачення за те, що не стрималася та у гніві вдарила його долонею руки, спричинивши йому легкі тілесні ушкодження. Суд постановив звільнити ОСОБУ_1, ІНФОРМАЦІЯ_1 від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України у зв'язку з дійовим каяттям [166]. На нашу думку, незважаючи на наявність обтяжуючої обставини, вирок суду

правильний, оскільки є і обставини, які пом'якшують покарання. Єдине зауваження викликає те, що в рішенні суду зовсім нічого не говориться про наявність обставини, що обтяжує покарання, хоча, відповідно до чинного законодавства, обставини, які обтяжують покарання, враховуються судом під час призначення покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України). Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 67 КК України, суд, встановивши у справі обставину, яка обтяжує покарання, може не врахувати її, залежно від характеру вчиненого злочину, як таку, що обтяжує покарання, окрім обставин, які передбачені п. п. 2, 6, 7, 9, 10, 12. Така обставина, як вчинення злочину щодо малолітнього, міститься в п. 6 ст. 67 КК України, тому суд зобов'язаний був вказати на наявність цієї обставини в своєму рішенні.

Розглядаючи вищезазначену справу, підкреслимо, що в судовій практиці є багато подібних справ. На жаль, в наш час проблема насильства в сім'ї щодо малолітніх осіб набуває великих масштабів в Україні. Сімейне насильство щодо дітей є особливо небезпечним, оскільки значно деформує їхні особистості та провокує озлоблення на оточення, часто стає причиною дитячих суїцидів. Сім'я має найбільший потенціал щодо забезпечення захисту дитини від усіх форм насильства. Однак сім'я може стати для дитини небезпечним місцем – особливо для немовлят та дітей молодшого віку. Насильство над дітьми і нехтування їхніми інтересами можуть мати різні види і форми, їхнім наслідком завжди є серйозний збиток для розвитку і соціалізації дитини, нерідко є загрозою для життя дитини чи навіть причиною смерті.

Зазвичай діти молодшого віку уразливіші до насильства в сім'ї. Немовлята віком до одного року втричі більше ризикують загинути від рук батьків, аніж діти віком від одного до чотирьох років, які, своєю чергою, ризикують вдвічі більше, ніж діти віком від 5 до 14 років. За свідченнями дітей, з жорстокістю вони стикаються вперше у власній сім'ї, з боку батьків та старших братів і сестер. Приблизно в 45–49 % сімей здійснюється насильство щодо дітей [87, с. 383]. Якщо враховувати всі прогнози,

залякування, побиття тощо, то практично кожна дитина хоч один раз зіштовхувалася з проявами жорстокості, тиску або насильства зі сторони своїх батьків.

Судова практика свідчить, що злочини щодо малолітніх осіб вчиняють не тільки їхні батьки, але й інші особи. Так, Менський районний суд Чернігівської області встановив, що Підсудна ОСОБА_1 04.02.2011 р. близько 11 години, перебуваючи в будинку ОСОБИ_3, що за адресою АДРЕСА_2, та за дорученням господарки будинку доглядаючи за малолітньою дитиною-потерпілою ОСОБА_4 (ІНФОРМАЦІЯ_3), з метою покарання за провину, умисно нанесла останній за допомогою ременя декілька ударів по ногах, сідницях, а також долонею руки по обличчю потерпілої. Внаслідок вказаних дій згідно з висновком експерта № 206 від 31.05.2011 р. малолітній потерпілій ОСОБА_4 завдані тілесні ушкодження у вигляді синців у середній третині правого та лівого стегон, в ділянці перенісся, саден обличчя зліва, які належать до категорії легких тілесних ушкоджень.

Відповідно до ст. 66 КК України, обставинами, що пом'якшують покарання, є визнання вини у вчиненому злочині. Відповідно до ст. 67 КК України, обставиною, що обтяжує покарання, є вчинення злочину щодо малолітньої особи. Суд визнав ОСОБА_1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ст. 125 ч. 1 КК України, і призначив покарання – 160 годин громадських робіт [165]. Враховуючи, що підсудна особа визнала свою вину у вчиненому злочині, рішення суду видається занадто суворим.

В цьому випадку є сукупність обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Оскільки кримінальне законодавство пов'язує з обставинами, які пом'якшують та обтяжують покарання, важливі правові наслідки, важливим є з'ясування їхнього значення. У юридичній літературі їхнє значення визначається досить вузько. М. Бабаєв вважає, що перевага обставин, які пом'якшують покарання, має наближатися до мінімальної межі санкції статті Особливої частини КК України, а у разі переваги обставин, які

обтяжують, – до максимальної межі санкції [9, с. 44].

Однак, на думку І. Федорчука, аналіз обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, є підставою для ширшого трактування значення досліджуваних обставин. Це пояснюється тим, що у справі наявна сукупність обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, і можлива «взаємна нейтралізація» за ступенем їх впливу на покарання. Тільки у такому випадку, як слушно зазначає науковець, ця сукупність встановлених у справі обставин може не вплинути на покарання та не відобразитися в остаточному вирокі [208, с. 159].

В іншій справі, на нашу думку, суд, навпаки, призначив занадто гуманне покарання. Так, Олевський районний суд Житомирської області встановив, що 6 серпня 2011 р., об 19 годині 00 хвилин, ОСОБА_3, біля свого подвір'я, за АДРЕСА_1, спалювала сміття. В цей час на вулиці грався малолітній ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_5, який, підійшовши до вогнища, вкинув до нього плату від телевізора. Через деякий час плата внаслідок термічного нагрівання почала вистрілювати. Побачивши це, ОСОБА_3 підбігла до малолітнього ОСОБА_1 і, підвищивши голос до крику, нанесла малолітньому ОСОБА_1 три удари граблями в область голови та грудної клітки, заподіявши малолітньому ОСОБА_1, тілесні ушкодження у вигляді підшкірної гематоми лівої завушної ділянки і підшкірної гематоми грудної клітки зліва, які відповідно до висновку експерта за № 115 від 30.03.2012 р. належать до легких тілесних ушкоджень, що не спричинили короткочасного розладу здоров'я. Обставин, які пом'якшують покарання підсудної ОСОБА_3, відповідно до ст. 66 КК України, судом не встановлено. Обставини, які обтяжують покарання підсудної ОСОБА_3, відповідно до ст. 67 КК України, судом визнаються як вчинення злочину щодо малолітнього.

Визначаючи міру і вид покарання підсудній ОСОБА_3, суд також врахував і те, що вона свою винуватість у вчиненому злочині не визнала, незважаючи на доведеність її винності у скоєному злочині. Суд визнав ОСОБУ_3 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК

України та призначив покарання у вигляді ста годин громадських робіт [167]. Зазначений вид кримінального покарання, на думку суду, є необхідним і цілком достатнім для її виправлення та попередження вчинення нових злочинів. На нашу думку, рішення суду занадто гуманне, оскільки суд не виявив обставин, які пом'якшують покарання.

Загалом злочини, вчинені щодо малолітніх, в наш час не тільки різноманітні, але й поширені. Тому слід погодитися з Л. Левицькою, яка зазначає, що криміналізація вищезазваних діянь зумовлена стрімким поширенням таких посягань у реальному житті й, безумовно, сприятиме правильній кваліфікації злочинних дій на практиці, застосуванню справедливого покарання до винних осіб та здійсненню превентивної функції кримінального закону [106, с. 17].

КК України визнає обставиною, що обтяжує покарання, лише вчинення злочину щодо малолітнього, нехтуючи в цьому плані інтересами неповнолітніх. Законодавчо не закріплюється пріоритет охорони прав і законних інтересів неповнолітніх. Проте використання в процесі вчинення злочину таких властивостей особистості не тільки малолітнього, а й неповнолітньої дитини, як їхня довірливість, фізична і моральна незрілість, невміння розбиратися в ситуації, що склалася, в людях і ряд інших ознак, свідчить про підвищену суспільну небезпеку злочину. Вищезазначені та інші властивості особистості не дають дітям можливості у багатьох випадках уникнути злочинного посягання або протистояти йому. Саме ця вікова категорія володіє підвищеним ступенем віктимності. Отже, законодавець, надавши розглянутим обставинам значення юридичного критерію, що впливає на призначення покарання, підкреслив важливість кримінально-правового захисту прав і законних інтересів дітей, але підійшов до розгляду цього питання диференційовано, з урахуванням віку потерпілого. Проте такий підхід суперечить вимогам Конвенції ООН про права дитини і Закону України «Про охорону дитинства», якими проголошено захист прав дитини без вказівки на вікові категорії. Безумовно, для винної особи повинна бути

передбачена підвищена кримінальна відповідальність за вчинений злочин щодо малолітньої дитини, і це закріплено в диспозиціях норм кваліфікованих чи особливо кваліфікованих складів злочинів, проте ігнорування спеціального статусу неповнолітніх осіб не видається виправданим.

Відповідно до положення п. 9 ст. 67 КК України вчинення злочину з використанням малолітнього, як і вчинення злочину щодо малолітнього, є також обставиною, яка обтяжує покарання.

У цьому випадку ступінь суспільної небезпеки суттєво підвищується, це пояснюється тим, що: а) як правило, значно полегшується його вчинення; б) вчинення злочину може супроводжуватися посяганням на нормальний розвиток малолітнього; в) можливий неконтрольований розвиток подій – зокрема, спричинення малолітнім чи особою, що страждає на психічне захворювання чи недоумство, тяжчих наслідків, ніж ті, які охоплювались умислом винного.

У разі вчинення суспільно небезпечного діяння із залученням малолітньої особи або особи, яка має психічні розлади, на практиці можуть виникнути такі ситуації: 1) перша з них є так званім посереднім виконанням злочину, за наявності якого суд не тільки визнає винного виконавцем злочину, а й враховує факт використання зазначених осіб для вчинення злочину як обтяжуючу обставину під час призначення покарання; 2) друга ситуація полягає в тому, що винний використовує для вчинення злочину осіб, які хоч і страждають на психічні захворювання, проте не визнані неосудними, і тому винний визнається співучасником (організатором, підбурювачем, пособником чи співвиконавцем) вчиненого цими особами злочину, а їх використання враховується як обставина, яка обтяжує покарання; 3) третя ситуація пов'язана з тим, що вчинення злочину з використанням малолітнього може містити одночасно й ознаки втягнення його у злочинну діяльність, тому дії винного оцінюються не як обставина, яка обтяжує покарання, а підлягають самостійній кваліфікації за відповідною статтею Особливої частини КК України [208, с. 112].

Крім того, відмінність між «вчиненням злочину з використанням малолітнього» та «втягненням малолітнього у злочинну діяльність» полягає у тому, що використання завжди припускає попереднє втягнення підлітка у вчинення злочину, тоді як втягнення у злочин може бути здійснене і без подальшого використання (у випадках невдалого підбурювання).

Якщо ж втягнення призвело до подальшого використання малолітнього, коли він вчиняє злочин чи бере участь у ньому, незалежно від усвідомлення ним цього факту, то таке використання повинно враховуватися як обставина, що обтяжує покарання. В цьому випадку вчинення злочину з використанням малолітнього є обтяжливою обставиною не самого втягнення малолітнього в злочинну діяльність (злочин, передбачений ч. 2 ст. 304 КК), а того злочину, в якому використовувався малолітній.

На практиці у справах про втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність національні суди допускають помилки в індивідуалізації покарання щодо обвинувачених, які використовували малолітніх осіб. Суддівська помилка полягає в тому, що суди не враховують використання малолітніх осіб як обставину, що обтяжує покарання (п. 9 ч. 1 ст. 67 КК). Це пов'язано в першу чергу з тим, що судді не завжди правильно аналізують вищезазначену обставину. Ю. Лемішко зауважує, що виправити ситуацію, яка склалася на практиці, можна, доповнивши постанову Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2004 р. № 2 окремим пунктом, приміром, такого змісту: під час призначення покарання за втягнення малолітнього у злочинну чи іншу антигромадську діяльність судам слід мати на увазі, що обставиною, яка обтяжує покарання за злочин, який скоїв малолітній, виступає така передбачена п. 9 ч. 1 ст. 67 КК обставина, як «вчинення злочину з використанням малолітнього» [107, с. 466].

Не дивно, що ця обставина визнається такою, що обтяжує покарання. Це зумовлено тим, що злочинець вчиняє суспільно небезпечне діяння за допомогою малолітніх осіб. Малолітні особи, як правило, не завжди правильно орієнтуються в певних життєвих обставинах. Це пов'язано в

першу чергу з тим, що їх легко обманути і, крім того, вони майже завжди «раді» допомогти. Крім того, їх досить часто переконують, що «їм за це нічого не буде». І лише винна доросла особа може розуміти значення цих дій повною мірою.

Для осіб похилого віку також підвищений ризик стати жертвами різноманітних злочинів. І навіть більше, особи похилого віку можуть бути об'єктами серйозніших злочинів, і вони відчують більший страх перед злочином, ніж молодші. Отже, наслідки злочинного посягання на цю категорію осіб часто можуть бути навіть важчими.

За даними, отриманими під час дослідження кримінальних проваджень, найвищий рівень віктимності мають особи у віці від 50 і старші – 49 % [189, с. 157]. Крім того, серйозною проблемою в наші дні є велика кількість злочинів, що вчиняються щодо осіб похилого віку. Так, якщо у 2001 р. щодо вказаної категорії осіб було вчинено 9,75 % від загальної кількості злочинів, то в 2014 р. їх кількість зросла до 15 %. При цьому слід враховувати порівняно невелику частку осіб похилого віку у структурі суспільства (близько 25 %), а також підвищену латентність таких злочинів, що зумовлена низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Значна кількість злочинів проти таких потерпілих, як правило, пов'язані із соціальними, психологічними, біологічними особливостями осіб похилого віку, які виступають умовами у процесі прийняття злочинцем рішення вчинити суспільно небезпечне діяння щодо зазначеної категорії осіб [39, с. 251].

З огляду на це, проблема злочинності щодо осіб похилого віку надзвичайно гостра. Тому не дивно, що вчинення злочину щодо особи похилого віку визнається обставиною, що обтяжує покарання.

Сьогодні шанобливе ставлення до осіб похилого віку є нормою будь-якого цивілізованого суспільства, основою його нормального розвитку, запорукою спадкоємності поколінь. Забезпечення його є обов'язком держави. Видається, що для цього у неї є всі необхідні важелі впливу. Одним із них має бути підвищена кримінально-правова охорона осіб похилого віку від

злочинних посягань. Прикро, та мусимо констатувати – на тлі тотальної комерціалізації та принизливої для людини меркантилізації суспільства, зниження загального рівня його моральності, переоцінки багатьох цінностей спостерігається байдуже, а подекуди й зневажливе ставлення до таких осіб.

Зрозуміло, що будь-яке насильство щодо осіб похилого віку є особливо небезпечним, оскільки можливості захисту останніх мінімальні, а наслідки злочинних посягань для вказаної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими через їхню підвищену уразливість.

Поняття похилого віку широко вживається в міжнародно-правових актах. Як приклад можна навести Додатковий протокол до Європейської Соціальної Хартії, стаття 4 якого називається «Право осіб похилого віку на соціальний захист».

Аналіз соціального і, зокрема, пенсійного законодавства дає підстави стверджувати, що питання старості завжди пов'язувалось і пов'язується з досягненням певного віку. Саме за таких умов особа набуває права на забезпечення у старості. Якщо особа, вік якої значно менший від загального пенсійного віку, за індивідуальними медико-біологічними показниками стану здоров'я є непрацездатною, вона може мати право на соціальний захист в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, не досягнувши старості.

Визнання в законі конкретного віку, у якому виникає право особи на соціальний захист (забезпечення) у старості, є реалізацією стрижневого принципу права – принципу формальної (юридичної) рівності.

В наш час жодна країна не запропонувала та науково не розробила критерії для визначення граничного віку виходу на пенсію у зв'язку зі старістю. Зазвичай вважається, що відхід від активної діяльності відбувається у межах від 45 до 70 років. Основним критерієм для визначення віку, що надає право особі виходити на пенсію у зв'язку із старістю, зазвичай є середня тривалість життя для окремої країни [38, с. 43].

Слід зазначити, що у сучасній науковій літературі можна знайти

чимало досліджень, які присвячені вивченню особливостей осіб похилого віку. Проте виявлено, що єдиних критеріїв для періодизації похилого віку немає, що свідчить про недостатній аналіз вікових змін у цей період. Так, наприклад, Б. Ананьєв у віковій періодизації дорослості життєвого циклу людини, на підставі аналізу наукової літератури, зауважує, що верхня межа початку старості визначається у віці від 55 років [2, с. 347].

Донедавна Законом України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ передбачалося, що громадянами похилого віку визнаються чоловіки у віці 60 та жінки у віці 55 років і старші, а також особи, яким до досягнення загального пенсійного віку залишилося не більше від 1,5 року.

Відповідно до нової редакції вищезазначеного закону громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року.

Відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше від 15 років.

До досягнення цього віку право на пенсію за віком мають жінки 1961 року народження і старші після досягнення ними такого віку:

55 років – які народилися до 30 вересня 1956 року включно;

55 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1956 року до 31 березня 1957 року;

56 років – які народилися з 1 квітня 1957 року до 30 вересня 1957 року;

56 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1957 року до 31 березня 1958 року;

57 років – які народилися з 1 квітня 1958 року до 30 вересня 1958 року;

57 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1958 року до 31 березня

1959 року;

58 років – які народилися з 1 квітня 1959 року до 30 вересня 1959 року;

58 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1959 року до 31 березня

1960 року;

59 років – які народилися з 1 квітня 1960 року до 30 вересня 1960 року;

59 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1960 року до 31 березня

1961 року;

60 років – які народилися з 1 квітня 1961 року до 31 грудня 1961 року

[58].

Певні особливості щодо пенсійного забезпечення мають окремі види осіб, яким призначається пенсія за вислугу років. Так, відповідно до ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» пенсія за вислугу років призначається:

а) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, іншим особам, зазначеним у пунктах «б – д» статті 1–2 цього Закону (крім осіб, зазначених у частині третій статті 5 цього Закону), незалежно від віку, якщо вони звільнені зі служби:

до 30 вересня 2011 року і на день звільнення мають вислугу 20 років і більше;

з 1 жовтня 2011 року до 30 вересня 2012 року і на день звільнення мають вислугу 20 календарних років та 6 місяців і більше;

з 1 жовтня 2012 року до 30 вересня 2013 року і на день звільнення мають вислугу 21 календарний рік і більше;

з 1 жовтня 2013 року до 30 вересня 2014 року і на день звільнення мають вислугу 21 календарний рік та 6 місяців і більше;

з 1 жовтня 2014 року до 30 вересня 2015 року і на день звільнення мають вислугу 22 календарних роки і більше;

з 1 жовтня 2015 року до 30 вересня 2016 року і на день звільнення мають вислугу 22 календарних роки та 6 місяців і більше;

з 1 жовтня 2016 року до 30 вересня 2017 року і на день звільнення мають вислугу 23 календарних роки і більше;

з 1 жовтня 2017 року до 30 вересня 2018 року і на день звільнення мають вислугу 23 календарних роки та 6 місяців і більше;

з 1 жовтня 2018 року до 30 вересня 2019 року і на день звільнення мають вислугу 24 календарних роки і більше;

з 1 жовтня 2019 року до 30 вересня 2020 року і на день звільнення мають вислугу 24 календарних роки та 6 місяців і більше;

з 1 жовтня 2020 року або після цієї дати і на день звільнення мають вислугу 25 календарних років і більше.

б) особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям надстрокової служби та військової служби за контрактом, іншим особам, зазначеним у пунктах «б – д» статті 1–2 цього Закону, в разі досягнення ними на день звільнення зі служби 45-річного віку, крім осіб, зазначених у частині третій статті 5 цього Закону, за наявності у них страхового стажу 25 років і більше, з яких не менше ніж 12 календарних років і 6 місяців становить військова служба або служба в органах внутрішніх справ, Державній пожежній охороні, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, органах і підрозділах цивільного захисту, податковій міліції чи Державній кримінально-виконавчій службі України [62].

Отже, як впливає із вказаного закону, вищезазначені особи можуть виходити на пенсію після 40–45 років. Тому, на нашу думку, їх не слід зараховувати до осіб похилого віку, незважаючи на те, що вони набувають статусу пенсіонерів згідно з чинним законодавством України.

Вище вже зазначалося, що вчинення злочину щодо осіб похилого віку є обставиною, що обтяжує покарання. Це зумовлено особливостями їхнього віку.

Під час старіння людини відбуваються важливі психологічні та фізіологічні зміни. В період цих змін зменшується фізична сила,

погіршується психологічна гнучкість. Крім того, поступово втрачається здатність до адаптації та зменшуються інтелектуальні можливості.

Якщо в дитинстві, юності та навіть в зрілості зміни відбуваються за висхідною лінією, то в старості біологічні процеси йдуть за низхідною [13, с. 35]. Процес та швидкість старіння людини залежать безпосередньо від вроджених факторів, а також від впливу навколишнього середовища. Старіння може бути нормальним (фізіологічним) та передчасним (патологічним). Для фізіологічного старіння характерним є те, що людина до старечого віку є майже здоровою, доволі активною та інтенсивно спілкується з іншими людьми. У разі передчасного старіння досить рано починають розвиватися вікові зміни. Воно значною мірою зумовлене перенесеними захворюваннями і впливом негативних факторів навколишнього середовища [4, с. 42].

Процеси старіння супроводжуються змінами у багатьох системах і органах осіб літнього віку, що значною мірою відображається на їхній руховій активності. Ці зміни відбуваються в опорно-руховому апараті, погіршуються рефлексорні процеси координації рухової діяльності на рівні центральної нервової системи та периферичної структури [141, с.63].

У більшості людей на старості погіршується зір. Це зумовлено впливом старіння, різними захворюваннями, особливо послабленням функціонування структурних елементів ока (кришталика, зіниці, сітківки, очного яблука). Погіршення зору викликають катаракта – помутніння кришталика, старечий міоз – зниження здатності зіниці ока адекватно реагувати на зміни освітлення. Внаслідок змін у сітківці послаблюється сприймання кольорів, загострюється чутливість до яскравого світла. Глаукома (підвищення внутрішньоочного тиску) спричиняє зменшення поля зору, втрату периферійного зору або його гостроти, сліпоту. Хворі на діабетичну ретинопатію (ламкість кровоносних судин сітківки, крововиливи) бачать зображення розмитим і викривленим, їм важко читати, розрізняти дрібні предмети. Зниження гостроти зору зумовлює сонячна ретинопатія (опік

центральної ямки ока). Загалом, майже 23 % літніх людей не здатні читати набраний звичайним шрифтом текст.

У період старості в багатьох людей погіршується слух. Залежно від причин розрізняють кондуктивне і сенсоневрологічне послаблення слуху. Кондуктивне послаблення слуху є наслідком зниження чутливості структур слухової системи, які індукують звук (зовнішнього слухового каналу, барабанної перетинки чи слухових кісточок). Сенсоневрологічне послаблення слуху може бути спричинене дисфункцією або травмою слухового нерва, інших нейронних структур завитка вуха. Зниження слуху негативно впливає на соціальні контакти людини, стан її психіки, може спричинити стрес, депресію та інші емоційні розлади.

Інволюційні зміни у сенсорній системі впливають на ефективність оброблення інформації. Літні люди зі значним погіршенням слуху (35–50 дБ) з великими зусиллями сприймають і запам'ятовують слова на слух. Кодування і подальше зберігання слів їм даються ще важче.

У старих людей змінюється і голос, що проявляється у зростанні його висоти, послабленні мимовільного його регулювання, сповільненні артикуляції під час звичайного мовлення, читання тексту, в підвищенні темпу мовлення. Ці зміни спричинені зношеністю м'язів, зменшенням об'єму легень, погано вставленими зубними протезами, палінням. Зниження темпу мовлення пов'язане і зі зменшенням обсягу пам'яті й уповільненням когнітивних процесів.

У людей похилого віку порушується координація рухів пальців і кисті, що впливає на почерк і швидкість письма. Це може бути наслідком певних захворювань, збільшення часу на ознайомлення із завданнями.

Виникнення фізіологічних обмежень на віковому етапі старості змінює поведінку старих людей. Фізичний світ, з яким вони безпосередньо взаємодіють, все більше звужується. Особливо необхідними для них стають речі, що виконують допоміжні функції: окуляри, зубні протези, візочок для перевезення вантажів, ціпок. У зв'язку з фізіологічними обмеженнями все

більше небезпек підстерігає їх на вулиці, в парку, власному помешканні. Тому літні люди поводяться дуже обережно.

Особливо знижується їхня соціальна активність, яка здебільшого обмежується сімейним спілкуванням, взаєминами з близьким оточенням. Немало з них відчувають себе самотніми. Подоланню самотності й підтриманню матеріального добробуту сприяють продовження професійної діяльності чи будь-яка інша праця [172].

Особи похилого віку внаслідок психофізіологічних змін можуть ставати егоцентричними. Крім того, вони стають більш дратівливими, скупими, впертими, педантичними тощо. Звісно, ці зміни можуть провокувати конфлікти з іншими людьми, внаслідок чого ці люди можуть вчинити злочини проти осіб похилого віку. Тому не дивно, що в наш час велика кількість тяжких злочинів щодо осіб похилого віку вчиняються саме в сімейному середовищі. Слід зазначити, що в благополучних сім'ях такі ситуації майже не виникають, проте у сім'ях, де часто конфліктують між собою родичі, злочини щодо осіб похилого віку вчиняються досить часто. Крім того, ризик вчинення злочину проти осіб похилого віку зростає і у тих випадках, коли молодь зловживає алкоголем та наркотичними засобами і не хоче ні в чому поступатися старшим. Значення цих факторів доцільно оцінювати під час аналізу відповідних справ. Прикладом вищевказаного може бути така ситуація. Під час сварки, не бажаючи поступитися 86-річній матері, 53-річний син, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, заподіяв їй тілесні ушкодження, від яких старенька померла. В ході слідства було встановлено, що сімейно-побутові конфлікти виникали між ними часто, потерпіла мала «складний» характер, а чоловік зловживав алкоголем [5, с. 460].

А. Андрушко зауважує, що особи похилого віку стають жертвами сімейно-побутових злочинів частіше, ніж діти. Проблема домашнього насильства щодо осіб похилого віку стоїть дуже гостро. Водночас доводиться констатувати, що у нашому суспільстві про це не прийнято говорити вголос.

Сучасні науковці здебільшого досліджують особливості сімейного насильства щодо жінок та дітей. Водночас питання насильства щодо осіб похилого віку в сучасній юридичній літературі є малодослідженими. Про справжні масштаби останнього говорити складно, хоча можна ствердно констатувати, що більшість таких випадків залишаються латентними. Особливо ж це стосується сільської місцевості, де такі діяння маловідомі правоохоронним органам з огляду на замкнутість середовища та певну соціальну ізоляцію осіб похилого віку [6, с. 157].

Здебільшого згадані особи мають поганий слух та погіршене сприйняття, у зв'язку з чим стають жертвами дрібних крадіжок та шахрайства. Особи похилого віку, які мають погане фізичне здоров'я або є інвалідами, можуть перетворитися на жертв насильницьких злочинів проти власності (грабежів, розбоїв). Особи похилого віку з низьким освітнім (правовим) рівнем можуть стати жертвами шахрайства. Вагомий вплив також таких особистісних особливостей, як надмірна довірливість, добродушність, нездатність швидко орієнтуватися у складних (непередбачуваних) ситуаціях тощо [38, с. 75].

Зрозуміло, що вчинення будь-яких злочинів щодо осіб похилого віку є особливо небезпечним, позаяк можливості захисту останніх мінімальні, а наслідки злочинних посягань для вказаної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими через їхню підвищену уразливість.

Отже, враховуючи підвищену суспільну небезпеку злочинів щодо осіб похилого віку, законодавець цілком обґрунтовано вчинення злочину щодо вищезазначених осіб зарахував до обставин, що обтяжують кримінальне покарання.

3.3. Вік потерпілого як кваліфікуюча ознака в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України

В кримінально-правовій науці традиційно склади злочинів поділяють

на основні та кваліфіковані. Своєю чергою, кваліфіковані склади злочинів наділені ознаками, що посилюють відповідальність, і крім ознак основного складу, містять ознаки, що визначають підвищену суспільну небезпечність діяння відносно основного складу злочину. Відповідно кваліфікованим є склад злочину з обтяжуючими обставинами (кваліфікуючими ознаками). Зазвичай кваліфіковані склади сформульовані в ч. 2 відповідних статей Особливої частини КК (наприклад, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147 КК).

Окремим видом кваліфікованого складу є особливо кваліфікований склад. По-іншому його можна назвати складом з так званими особливо обтяжуючими обставинами (особливо кваліфікуючими ознаками), що передбачені традиційно у відповідних частинах статей після ч. 2 цих статей (наприклад, ч. 4 ст. 153 КК).

Загалом «кваліфікуючі ознаки» як термін можна розглядати у двох розуміннях: широкому та вузькому. Кваліфікуючі ознаки в широкому розумінні – це будь-які кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, передбачені певним складом злочину. Кваліфікуючі ознаки у вузькому розумінні – це лише ті кваліфікуючі ознаки, які передбачені частинами статей, що розглядаються після основного складу злочину. У цьому підрозділі дисертації термін «кваліфікуючі ознаки» будемо використовувати у широкому розумінні.

Кваліфікуючі ознаки складу злочину слід відрізнити від обставин, які обтяжують покарання. В Особливій частині КК України законодавець в певних випадках враховує обставини, що обтяжують покарання, і зараховує їх до кваліфікуючих ознак складу злочину. У разі подвійного врахування цих ознак покарання було б занадто суворе. Тому, як слушно зазначає І. Федорчук, позиція законодавця про неможливість подвійного врахування обставин, які обтяжують покарання, та кваліфікуючих ознак складу злочину є логічною [208, с. 112].

Вчинення злочину щодо особи похилого віку як кваліфікуюча ознака згадується лише в ч. 2 ст. 365-1 КК (Зловживання повноваженнями особами,

які надають публічні послуги).

Малолітній чи неповнолітній вік потерпілого в Особливій частині КК Україні як кваліфікуюча ознака згадується набагато частіше. Зокрема, визнання неповнолітньої чи малолітньої особи як кваліфікуючої ознаки таких злочинів:

умисне вбивство малолітньої дитини – п. 2 ч. 2 ст. 115 КК;

доведення до самогубства – ч. 3 ст. 120 КК;

зараження вірусом імунодефіциту людини – ч. 3 ст. 130 КК;

зараження венеричною хворобою неповнолітнього – ч. 2 ст. 133 КК;

залишення в небезпеці – ч. 2 ст. 135 КК;

неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей – ч. 2 ст. 137 КК;

неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником – ч. 2 ст. 140 КК;

незаконне проведення дослідів над людиною – ч. 2 ст. 142 КК;

насильницьке донорство – ч. 2 ст. 144 КК;

незаконне позбавлення волі або викрадення малолітнього – ч. 2 ст. 146 КК;

захоплення заручників – ч. 2 ст. 147 КК;

торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини – ч. 2 ст. 149 КК;

використання чужої малолітньої дитини для заняття жебрацтвом – ч. 2, ст. 150-1 КК;

згвалтування неповнолітнього (ч. 3 ст. 152 КК) або малолітньої особи (ч. 4 ст. 152 КК);

насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом щодо неповнолітнього (ч. 3 ст. 153 КК) або малолітньої особи (ч. 4 ст. 153 КК);

розбещення малолітньої особи – ч. 2 ст. 156 КК;

грубе порушення законодавства про працю – ч. 2 ст. 172 КК;

посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів – ч. 2 ст. 181 КК;

жорстоке поводження з тваринами у присутності малолітнього – ч. 2 ст. 299 КК;

збування, розповсюдження серед неповнолітніх, примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості та творів, зображень порнографічного характеру – ч. 2, 3 ст. 300 КК, ч. 2, 3 ст. 301 КК;

створення або утримання місць розпусти і звідництва, вчинені із залученням неповнолітнього – ч. 3 ст. 302 КК;

примушування чи втягнення у заняття проституцією неповнолітнього – ч. 3 ст. 303 КК;

організація або утримання місць для незаконного вживання, вироблення чи виробництво наркотичних засобів або психотропних речовин із залученням неповнолітнього – ч. 2 ст. 317 КК;

зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги стосовно неповнолітньої особи – ч. 2 ст. 365-2 КК.

Слід звернути увагу, що на малолітній і на неповнолітній вік потерпілого вказується не лише в кваліфікуючих складах злочинах, але і в основних складах злочинів. Зокрема, в ст. 150-1 КК передбачено використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом була встановлена Законом України № 894-VI від 15.01.2009 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування» [157]. Відповідно до цього Закону, КК України доповнено статтею 150-1 «Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом». Поширення в останні роки жебрацького «бізнесу» з використанням малолітніх дітей вимагає адекватного реагування з боку держави, зокрема й із притягненням винних осіб до кримінальної відповідальності за ст. 150-1 КК.

Стаття 150-1 поміщена законодавцем у Розділ III Особливої частини КК, який має назву «Злочини проти волі, честі та гідності особи». З цього можна зробити висновок, що формально як родовий об'єкт злочину, що розглядається, слід визнавати суспільні відносини, які забезпечують волю, честь та гідність особи. Водночас таке законодавче вирішення питання щодо місця використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом у системі Особливої частини КК викликає певні зауваження. Так, свого часу в літературі цілком обґрунтовано висловлювалася думка, що деякі злочини, котрі посягають на інтереси неповнолітніх, умови їх правильного виховання (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, підміна дитини, ухилення від сплати аліментів на утримання дітей тощо) слід зосередити в окремому розділі – злочини проти сім'ї та молоді. Цей підхід науковців надалі підтримали, зокрема, законодавчі органи низки зарубіжних країн. Так, окрема глава Кримінального кодексу Республіки Білорусь – «Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх» – містить низку норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за посягання на права неповнолітніх. У кримінальних кодексах Республіки Болгарія та Республіки Узбекистан цим питанням присвячено глави під назвою «Злочини проти шлюбу, сім'ї та молоді». В Кримінальному кодексі Іспанії є розділ під назвою «Злочини проти сімейних відносин». У Кримінальному кодексі Республіки Вірменія міститься глава під назвою «Злочини проти сім'ї та інтересів дитини» [42, с. 246–247]. Подібний окремий розділ, як слушно зауважує В. Козак, повинен містити й чинний КК України, у якому і потрібно було б передбачити кримінальну відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом [81, с. 172].

У КК України законодавець також передбачив окремі статті щодо захисту неповнолітніх. Зокрема, це ст. 156 КК «Розбещення неповнолітніх», ст. 304 КК «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», ст. 323 КК «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу», ст. 324 КК «Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів».

Слід звернути увагу, що стаття 156 КК має назву «Розбещення неповнолітніх», а в змісті ч. 1 цієї статті вказується, що «вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк». Отже, враховуючи назву і текст цієї статті, слід припустити, що законодавець під неповнолітніми розуміє осіб, які не досягли шістнадцятирічного віку. На нашу думку, це неправильно, тому, вважаємо, ч. 1 ст. 156 КК слід викласти так:

«Вчинення розпусних дій щодо неповнолітньої особи – карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Звісно, у зв'язку з цією зміною вік потерпілого зросте з 16 до 18 років. Проте в наш час для цього існує певна соціальна обумовленість. Як слушно зазначає О. Світличний, до соціально-правових обставин, що спричиняють криміналізацію розбещення неповнолітніх, слід зарахувати такі:

- 1) значна суспільна небезпека розбещення неповнолітніх;
- 2) відносна поширеність розбещення неповнолітніх з урахуванням високої природної латентності;
- 3) неприйняття суспільством розбещення неповнолітніх як дій, що брутально попирають загальнолюдські цінності та норми моралі;
- 4) історично-правовий досвід боротьби з розбещенням неповнолітніх кримінально-правовими засобами та
- 5) міжнародно-правові зобов'язання держави Україна щодо ратифікованих конвенцій та угод, спрямованих на захист неповнолітніх від сексуального розбещення [180, с. 14].

Наступною статтею, яка спрямована на захист прав і свобод неповнолітніх, є ст. 304 «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», яка передбачає кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми.

Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність є типовим злочином

для більшості пострадянських країн та країн колишнього «соціалістичного табору». Слід зазначити, що цей злочин передбачений як у кримінальних кодексах країн, які сьогодні є членами ЄС (наприклад, Литва), так і в кодексах колишніх республік СРСР (наприклад, Киргизії). Це, як слушно зазначає Н. Семчук, дає підстави вважати, що така правова норма об'єктивно необхідна в суспільстві й не залежить від політичної ситуації, в якій вона виникла, та культурних традицій [181, с. 120].

Слід також зазначити, що відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність передбачена не тільки ст. 304 КК, а й в ряді спеціальних норм, що встановлюють відповідальність за окремі види втягнення в злочинну або іншу антигромадську діяльність. Наприклад, за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів, поєднані із втягуванням у цю діяльність групи неповнолітніх (ч. 2 ст. 181), примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, що пропагують культ насильства і жорстокості (ч. 3 ст. 300), примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень, кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру (ч. 3 ст. 301), створення або утримання місць розпусти, а також звідництво для розпусти, учинені із залученням неповнолітнього (ч. 3 ст. 302), втягнення неповнолітнього у заняття проституцією (ч. 3 ст. 303), незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, учинені із залученням малолітнього або щодо малолітнього (ч. 2, ч. 3 ст. 307), незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту, учинені із залученням неповнолітнього (ч. 3 ст. 309), схиляння неповнолітніх до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 2 ст. 315), за організацію або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, учинені із

залученням неповнолітнього (ч. 2 ст. 317), спонукання неповнолітніх до застосування допінгу (ст. 323), схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів (ст. 324).

Однак, як показує проведене дослідження, незважаючи на наявність у КК України такої значної кількості спеціальних норм, серед осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за втягнення неповнолітніх у ті чи інші види злочинної або іншої антигромадської діяльності, переважну більшість становлять ті, кого притягнуто за загальною нормою, тобто за ст. 304 КК України [25, с. 10; 205, с. 52–53].

Отже, у чинному КК України є значна кількість кримінально-правових норм, спрямованих на захист прав і свобод малолітніх та неповнолітніх осіб. Водночас слід констатувати, що спеціальні статті, які безпосередньо захищали б осіб похилого віку, в КК України відсутні. Тому, на нашу думку, доцільно КК України доповнити нормою, що встановить відповідальність за жорстоке поводження з особами похилого віку. Ця норма буде превентивним заходом проти вчинення інших злочинів проти цієї категорії осіб. На цьому ж наголошує й А. Байбарин, пишучи, що врахування інтересів осіб похилого віку в кримінальній політиці сприятиме їх більшій незалежності та соціальній інтеграції [11, с. 201].

Зазначену норму доцільно розмістити в главі III Особливої частини КК України у вигляді самостійної статті, сформулювавши її диспозицію так:

«Стаття 136-1. Жорстоке поводження з особами похилого віку

1. Жорстоке поводження з особами похилого віку, що виразилося в заподіянні фізичного болю, обмеженні волі, нехтуванні обов'язками з догляду за особою похилого віку, загрозі фізичним насильством, знищенням майна, інших жорстоких діях, –

карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без

такого.

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть особи похилого віку або інші тяжкі наслідки, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Продовжуючи, необхідно повернутися до розгляду питання щодо віку потерпілого як кваліфікуючої ознаки. Слід зазначити, що багато з кваліфікуючих ознак є сталими. Так, малолітній вік потерпілої особи є сталою кваліфікуючою ознакою злочинів, що передбачені у Розділі IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» Особливої частини КК. Ознака вчинення злочинних дій «щодо малолітньої або малолітнього» зарахована до особливо кваліфікуючих у складах зґвалтування (ч. 4 ст. 152 КК) і насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ч. 3 ст. 153 КК). На переконання правників, її зміст у вищевказаних злочинах є формалізованим і незмінним.

Використання ж терміна «малолітня особа» у разі вчинення розпусних дій не зовсім точно й не повною мірою узгоджується із вчиненням злочину «щодо малолітньої або малолітнього» (ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК). М. Панов щодо точності норм кримінального права з цього приводу зазначає, що в нормах Особливої частини КК повинні чітко й лаконічно формулюватися ознаки відповідних злочинів, забезпечуватись суворою відповідністю термінів тим поняттям, які вони мають відображати, повинні бути виключені неточні, розмиті, неоднозначні терміни, реалізований принцип єдності термінології [146, с. 218]. Отже, слід погодитися з О. Світличним, який вважає за доцільне термінологічно узгодити ч. 2 ст. 156 КК із ч. 4 ст. 152 КК, ч. 3 ст. 153 КК у частині «вчинення розпусних дій щодо малолітньої або малолітнього» та редакційно уточнити в цій частині відповідний правовий припис, замінивши кваліфікуючу ознаку вчинення

розпусних дій щодо «малолітньої особи» на вчинення «тих самих дій щодо малолітньої або малолітнього» [178, с. 112].

Серед кваліфікуючих ознак злочину, що стосується віку потерпілого, законодавець також виділяє лише в одній статті новонародженого. В ч. 2 ст. 135 КК встановлюється відповідальність за завідоме залишення матір'ю (яка не перебувала в обумовленому пологами стані) без допомоги новонародженої дитини, яка перебуває в небезпечному для життя стані й позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану тощо. Вище ми вже зазначали, що під новонародженим слід розуміти дитину віком до одного місяця.

Для цього періоду характерна незрілість усіх органів та систем, особливо ЦНС, а також цілий ряд функціональних, біохімічних та морфологічних змін, зумовлених переходом від внутрішньоутробного розвитку плода до зовнішньоутробного життя дитини. Організму новонародженого властива велика лабільність водного обміну. Потреба у воді в середньому становить 160–200 г/кг маси дитини на добу. Всі основні функції організму перебувають у стані нестійкої рівноваги; навіть незначне порушення умов навколишнього середовища може призвести до серйозних змін у організмі, деякі фізіологічні процеси легко переходять у патологічні. Тому новонароджені потребують особливих гігієнічних умов та дбайливого спеціального догляду [132].

Не можна обійти й питання закріплення у чинному КК України такої категорії неповнолітніх осіб, як немовлята. Статистика свідчить, що вони втричі більше ризикують загинути від рук батьків або інших осіб, аніж діти віком від одного до чотирьох років, які, своєю чергою, ризикують вдвічі більше, ніж діти віком від 5 до 14 років. Повторення на с. 137 [87, с. 383].

Слід звернути увагу, на те, що про дітей до 1 року (немовлят) як потерпілих в Особливій частині КК не згадується взагалі. В наш час проти немовлят можуть вчинятися різноманітні злочини. Зокрема, в сучасній Україні з пологових будинків зникають немовлята. Органи новонароджених

дітей можуть використовувати для виробництва дорогих ліків.

Для вдосконалення кримінально-правової охорони немовлят потрібно перш за все визначити поняття «немовля» в КК України. Зокрема, ст. 146 КК слід доповнититакією приміткою:

«Примітка. У статтях 146, 148, 149, 150-1 цього Кодексу під немовлям слід розуміти дитину віком до одного року».

Враховуючи вищезазначені непоодинокі випадки викрадення немовлят, крім того, вважаємо за доцільне доповнити ст. 146 КК «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» п. 4 такого змісту:

«4. Ті самі діяння, вчинені щодо немовляти, – караються обмеженням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років або позбавленням волі на той самий строк».

На нашу думку, слід також підсилити кримінальну відповідальність за інші злочини проти немовлят. Тому вважаємо, що крім ст. 146 КК необхідно ст. ст. 147, 149, 150-1 також доповнити особливо кваліфікуючим складом злочину.

Зокрема, ст. 147 КК слід доповнити п. 3 такого змісту:

«3. Ті самі дії, якщо вони були вчинені щодо немовляти, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

Статтю 149 КК слід доповнити п. 4 такого змісту:

«4. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо немовляти, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

Статтю 150-1 КК слід доповнити п. 4 такого змісту:

«4. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо немовляти, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

Висновки до розділу 3

Все викладене вище в цьому розділі дає змогу зробити такі узагальнення:

1. Вік потерпілого – це важлива ознака потерпілого, яка характеризує календарний період його психофізіологічного стану та має важливе значення для кваліфікації злочинів.

2. Порівняно із суб'єктом злочину, градація віку потерпілих інша. Законодавець, сприймаючи особливості дитини як «самостійної особи», не лише відмежував її від інших потерпілих, але і диференційовано підійшов до виділення груп у межах дитячого віку. Особа може бути визнана потерпілою незалежно від віку.

3. У кримінальному праві слід вирізняти такі вікові категорії потерпілих:

1. Новонароджена дитина – це дитина віком до одного місяця.
2. Немовля – це дитина віком до одного року.
3. Малолітня дитина – це дитина віком до чотирнадцяти років.
4. Неповнолітня дитина – це дитина віком до вісімнадцяти років.
5. Дорослі особи (жінки з 18 до 55 років, чоловіки з 18 до 60 років).
6. Особи похилого віку (жінки віком від 55 років, чоловіки віком від 60 років).

Серед вищезазначених вікових груп потерпілих найменш захищені дорослі особи. Це пов'язано з тим, що дорослі особи є найбільш фізично і інтелектуально розвинуті порівняно з іншими віковими групами потерпілих. Тому вони мають найбільшу можливість чинити опір злочинцеві.

4. Законодавець в цілому ряді норм підкреслює важливість захисту прав та інтересів неповнолітніх, виділяючи їх як самостійну групу потерпілих, а в окремих випадках з цієї групи особливо виділяє малолітніх. Так, серед обставин, що обтяжують покарання (ст. 67 КК України), названі: вчинення злочину щодо малолітнього або з використанням малолітнього.

Звертаючись до аналізу віку потерпілих немовлят, слід підкреслити, що посягання стосовно немовлят характеризуються незрівнянно вищою суспільною небезпекою. У зв'язку з цим видається невиправданою позиція законодавця, який не визнає вік немовляти кваліфікуючою або особливо кваліфікуючою ознакою злочинів, які можуть бути вчинені щодо немовлят. Тому цей недолік варто виправити, доповнивши склади злочинів особливо кваліфікуючою ознакою «вищезазначені дії, вчинені щодо немовляти».

Крім того, для вдосконалення кримінально-правової охорони немовлят потрібно перш за все визначити поняття «немовля» в КК України. Зокрема, ст. 146 КК слід доповнити такою приміткою:

«Примітка. У статтях 146, 148, 149, 150-1 цього Кодексу під немовлям слід розуміти дитину віком до одного року».

5. Особи похилого віку, як і неповнолітні та малолітні, є особливим видом потерпілих від злочину. Вчинення злочинів щодо цих осіб є обставиною, що обтяжує покарання. Проте кримінальний закон значно ширше захищає малолітніх та неповнолітніх осіб. Звертаючись до аналізу потерпілих осіб похилого віку, слід зазначити, що посягання стосовно цих осіб характеризуються великою суспільною небезпекою. У зв'язку з цим є невиправданою позиція законодавця, який визначив похилий вік потерпілого кваліфікуючою ознакою тільки одного складу злочину (п. 2 ст. 365-2 КК України). З метою вирішення означеної проблеми доцільним видається доповнення складів злочинів, які досить часто вчиняються проти осіб похилого віку, відповідними кваліфікуючими ознаками.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження містить теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що виявляється у здійсненні комплексного аналізу питань кримінально-правової диференціації віку та у формулюванні науково обрнтованих пропозицій щодо вдосконалення останньої. Основні висновки за результатами досліджень такі:

1. Вік особи варто розглядати у широкому та вузькому значенні. Під віком особи в широкому значенні слід розуміти календарний період від дня народження до будь-якого хронологічного моменту в її житті. У вузькому значенні – це календарний період психофізіологічного стану особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та юридичні зміни та наслідки. Кримінально-правове значення віку пов'язане не тільки з інститутом суб'єкта злочину, а й з інститутом потерпілого від злочину.

Диференціація віку особи у кримінальному праві виконує дві функції: виділення різних кримінально-правових підходів до осіб, що вчинили суспільно небезпечні діяння, залежно від їхнього віку і психічного розвитку, а також тяжкості вчиненого діяння (вік як привілейована ознака); і встановлення ряду негативних наслідків, які можуть бути застосовані до особи, що вчинила діяння, заборонене кримінальним законом, з урахуванням віку потерпілого від злочину (вік як кваліфікуюча ознака).

2. Історія становлення кримінального законодавства щодо віку особи має давні корені. Ще в часи Київської Русі була передбачена можливість притягати до кримінальної відповідальності з 8-річного віку. Вік як ознака суб'єкта злочину, починаючи з X ст., характеризується тенденцією збільшення. Проте у період зростання злочинності неповнолітніх у країні перевагу замість виховних заходів державного примусу надавали каральним і водночас мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, законодавець зменшував.

3. Вік як ознака потерпілого був відомий ще у часи Київської Русі. Проте більшість норм кримінального законодавства до XIX ст. безпосередньо не зазначали вік потерпілого (у деяких з них є пряма згадка про неповнолітніх або малолітніх осіб, вік яких можна визначати за аналогією з віком настання кримінальної відповідальності, в інших статтях – немає). Були також статті, які просто згадували новонароджених, дітей, як повнолітніх, так і неповнолітніх, а також осіб похилого віку. Загалом історія кримінально-правової охорони неповнолітніх та осіб похилого віку в Україні віддзеркалювала загальноєвропейську тенденцію цього захисту та стала своєрідним еталоном, що визначив напрям подальшого розвитку ювенального кримінального права.

4. Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини.

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, необхідно знизити: загальний вік повинен становити 15 років, а знижений – 13 років. Це необхідно для того, щоб запобігти вчиненню нових злочинів малолітніми та неповнолітніми особами, які впевнені, що не підлягають кримінальній відповідальності за скоєння злочину, що вони «недоторканні» перед кримінальним законом.

5. Законодавець у КК України 2001 р. вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства особливостям відповідальності неповнолітніх присвятив окремий розділ. Натомість особливостям похилого віку суб'єкта злочину законодавець не приділив належної уваги.

На думку дисертанта, вчинення злочину особою похилого віку слід визнати на законодавчому рівні обставиною, яка пом'якшує покарання. Відповідно ч. 1 ст. 66 КК України слід доповнити пунктом 10 такого змісту: вчинення злочину особою похилого віку.

6. У разі виявлення стану вікової неосудності у неповнолітньої особи

доцільно надати їй привілейоване становище порівняно з іншими суб'єктами злочинів, оскільки її стан знижує суспільну небезпеку. Також доцільно стан вікової неосудності на законодавчому рівні зарахувати до обставин, що пом'якшують покарання.

7. Вік потерпілого – це важлива ознака потерпілого, яка характеризує календарний період його психофізіологічного стану та має важливе значення для кваліфікації злочинів. Крім того, вік потерпілого використовується законодавцем як у Загальній частині КК України, так і в Особливій частині КК. Слід зазначити, що в Загальній частині (ч. 6 ст. 67 КК) вік потерпілого розглядається як обставина, яка обтяжує покарання, а в Особливій частині КК здебільшого як кваліфікуюча ознака злочинів. Крім того, вік потерпілого в Особливій частині КК подеколи розглядається і як ознака основного складу злочину.

Малолітній вік потерпілого від злочину законодавець визнає обставиною, що обтяжує покарання у зв'язку з тим, що вчинення злочину щодо малолітнього може призводити до тривалих наслідків, негативно впливаючи на подальше його життя. Воно може сприяти формуванню специфічних сімейних стосунків, особливих життєвих сценаріїв. Малолітня особа не завжди є безпорадною. Так, особи, вік яких наближається до 14 років (водночас вони є малолітніми), можуть чинити опір під час скоєння злочину, а також розуміти характер та значення дій щодо неї. Тому законодавець окремо виділив безпорадний стан і малолітній вік потерпілого серед обтяжуючих обставин.

8. З погляду кримінально-правової науки під немовлям слід розуміти дитину віком до одного року. Період новонародженості немовляти триває до одного місяця з моменту народження.

Для вдосконалення кримінально-правової охорони немовлят потрібно перш за все визначити поняття «немовля» в КК України. Зокрема, ст. 146 КК слід доповнити таким положенням:

«Примітка. У статтях 146, 148, 149, 150-1 цього Кодексу під немовлям

слід розуміти дитину віком до одного року».

Враховуючи непоодинокі випадки викрадення немовлят, вважаємо за доцільне доповнити ст. 146 КК «Незаконне позбавлення волі або викрадення людини» ч. 4 такого змісту:

«4. Ті самі діяння, вчинені щодо немовляти, – караються позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років».

Окрім ст. 146, КК необхідно також доповнити ст. ст. 147, 149, 150-1 відповідним особливо кваліфікуючим складом злочину.

Зокрема, ст. 147 КК слід доповнити ч. 3 такого змісту:

«3. Ті самі дії, якщо вони були вчинені щодо немовляти, – караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

Статтю 149 КК слід доповнити ч. 4 такого змісту:

«4. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо немовляти, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

Статтю 150-1 КК слід доповнити ч. 4 такого змісту:

«4. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо немовляти, –

караються позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна».

9. Вчинення будь-яких злочинів щодо осіб похилого віку є особливо небезпечним, позаяк можливості захисту останніх мінімальні, а наслідки злочинних посягань для вказаної категорії осіб можуть бути набагато тяжчими через їхню підвищену уразливість. Отже, враховуючи підвищену суспільну небезпеку злочинів щодо осіб похилого віку, законодавець цілком обґрунтовано вчинення злочину щодо вищезазначених осіб зарахував до обставин, що обтяжують кримінальне покарання.

Велика кількість кримінально-правових норм спрямована на захист

прав і свобод малолітніх та неповнолітніх осіб. Водночас, на жаль, слід констатувати, що спеціальні статті, які безпосередньо захищали б осіб похилого віку, в КК України відсутні. Тому, на нашу думку, доцільно КК України доповнити нормою, в якій встановити відповідальність за жорстоке поводження з особами похилого віку. Ця норма слугуватиме ще й превентивним заходом проти вчинення інших злочинів проти осіб похилого віку. Врахування інтересів осіб похилого віку в кримінальній політиці сприятиме їхній більшій незалежності та соціальній інтеграції.

Цю норму доцільно розмістити в главі III Особливої частини КК України у вигляді самостійної статті, сформулювавши її диспозицію так:

«Стаття 136-1. Жорстоке поводження з особами похилого віку

1. Жорстоке поводження з особами похилого віку, що виразилося в заподіянні фізичного болю, обмеженні волі, нехтуванні обов'язками з догляду за особою похилого віку, загрозі фізичним насильством, знищенням майна, інших жорстоких діях, –

карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть особи похилого віку або інші тяжкі наслідки, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого».

Ця норма не тільки захищатиме права та свободи осіб похилого віку, а й буде превентивним заходом проти вчинення інших злочинів щодо осіб похилого віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Ю. В. Кримінальне право України: Заг. частина: підручник для студ. вищ. навч. закл. / Ю. В. Александров, В. А. Клименко. – К.: МАУП, 2004. – 328 с.
2. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания / Б. Г. Ананьев / под ред. А. А. Бодалева. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж НПО «МОДЭК», 1996. – 384 с.
3. Андрушко А. В. Деякі особливості особи злочинця похилого віку / А. В. Андрушко // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць / керівник авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. Л. І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2009. – Вип. 37. – С. 120–128.
4. Андрушко А. В. Геронтологічна злочинність: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання: монографія. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. – 248 с.
5. Андрушко А. В. До питання про віктимність осіб похилого віку / А. В. Андрушко // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 459–465.
6. Андрушко А. В. Домашнє насилля щодо осіб похилого віку / А. В. Андрушко // Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах: тези міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2008. – С. 156–158.
7. Арсеній А. В. Руська Правда – першоджерело кримінального права Київської Русі / А. В. Арсеній // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2009. – Вип. 492. – С. 30–37.
8. Артеменко Н. В. Актуальные проблемы вменяемости (невменяемости) и возраста уголовной ответственности (Сравнительный историко-правовой анализ уголовного законодательства РФ и Франции) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – Ростов н/Д, 1999. – 205 с.
9. Бабаев М. М. Индивидуализация наказания несовершеннолетних

/ М. М. Бабаев. – М.: Юридическая литература, 1968. – 120 с.

10. Бабиченко Р. И. Возрастная невменяемость : Уголовно-правовые и криминологические проблемы : автореферат дис. ... канд. юрид. наук за спец. 12.00.08 / Р. И. Бабиченко. – СПб., 2004. – 18 с.

11. Байбарин А. А. Уголовно-правовая дифференциация возраста [Текст]: монография / А. А. Байбарин. – М.: Высшая школа, 2009. – 252 с.

12. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: дис. ...канд. юрид. наук за спец.12.00.08. – Академія адвокатури України. – Київ, 2009. – 19 с.

13. Барсукова О. В. Старческая преступность и преступления против лиц пожилого возраста (Криминологические и уголовно-правовые проблемы): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Барсукова Олеся Владимировна. – Владивосток, 2003. – 203 с.

14. Беспаль О. Л. Кримінально-правова охорона життя і здоров'я неповнолітніх в Україні: історичний аспект / О. Л. Беспаль // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 189–194.

15. Боровых Л. В. Проблема возраста в механизме уголовно-правовой ответственности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Екатеринбург, 1993. – 18 с.

16. Брижак А. В. Роль провокающей поведінки потерпінлого у відносинах «злочинець–потерпінлий» при скоєнні злочину / А. В. Брижак // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Вип. 1. – С. 202–217.

17. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

18. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. М. Бурдін. – К., 2002. – 18 с.

19. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. М.

Бурдін. – К., 2002. – 225 с.

20. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія / В. М. Бурдін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 780 с.

21. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. М. Бурдін. – Львів, 2011. – 38 с.

22. Бурдін В. Осудність і вік, з якого може наставати кримінальна відповідність: співвідношення понять / В. Бурдін // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2007. – Вип. 45. – С. 144–153.

23. Бурдін В. Проблеми визначення кримінально-значимої періодизації віку особи / В. Бурдін // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 417–423.

24. В Україні крадуть дітей. Вважає представник ПАРЄ // Дзеркало тижня. Україна. – № 34, 2 вересня 2005.

25. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. – К., 2002. – 19 с.

26. Вовк М. З. Досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (історичний аспект) // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2011. – № 1. – С. 151–160.

27. Вовканич Л. С. Біологічний вік людини : (теоретичний та методичний аспекти) / Л. С. Вовканич ; Львівський державний університет фізичної культури, НДІ ЛДУФК, кафедра анатомії та фізіології. – Львів : Сполом, 2009. – 91 с.

28. Водоп'ян Т. В. Особливості дієздатності малолітніх у цивільному праві України / Т. В. Водоп'ян // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2013. – № 2(8) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n2/13vtvtpu.pdf>.

29. Выготский Л. С. Проблема возраста // Выготский Л. С. Собр. соч. В 6-ти т. Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
30. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. – СПб.: Питер, 2001.
31. Гетманцева Я. В. Похилий вік та безпорадний стан потерпілого як обставини, що обтяжують кримінальну відповідальність // Тези IV Міжнародної наукової студентської конференції [«Від громадянського суспільства – до правової держави»], (Харків, 24 квітня 2009 року). – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 342–345.
32. Гідулянова Є. М. Малолітня особа як учасник кримінально-процесуальних правовідносин / Є. М. Гідулянова // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – Вип. 27. – С. 42–45.
33. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – Одеса, 2004. – 211 с.
34. Гончарук О. Вік кримінальної відповідальності як складова ознака суб'єкта злочину: його закріплення в кримінальному праві зарубіжних держав // Національний юридичний журнал: теорія і практика. – 2014. – № 10. – С. 143–147.
35. Горбенко В. О. Вікова межа суб'єкта злочину у кримінальному праві України та зарубіжному законодавстві / В. О. Горбенко // Актуальні проблеми кримінального права та кримінології, кримінально-виконавчого права : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми кримін. права, процесу та криміналістики», присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту. – О., 2011. – С. 86–89.
36. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями: дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Н. В. Греса. – Х., 2008. – 189 с.
37. Гриндей Л. М. Відставання психічного розвитку неповнолітнього

і його відмежування від неосудності та обмеженої осудності / Л. М. Гриндей // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 682. Правознавство. – С. 121–124.

38. Гришко О. М. Запобігання корисливим злочинам щодо осіб похилого віку: віктимологічне дослідження : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. М. Гришко. – Київ, 2010. – 213 с.

39. Гришко О. М. Віктимологічна характеристика осіб похилого віку як жертв корисливих злочинів // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 2. – С. 250–255.

40. Грищук В. К. Кримінальне право: Загальна частина: навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. / В. К. Грищук. – К.: Ін Юре, 2006. – 568 с.

41. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.): навч. посіб. / І. М. Грозовський. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.

42. Дегтярьова І. В. Порівняльний аналіз зарубіжного й вітчизняного кримінального законодавства, що встановлює відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом / І. В. Дегтярьова // Форум права . – 2011. – № 1. – С. 246–249.

43. Декларация прав ребенка : прин. Резолюцией 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20 нояб. 1959 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/childdec.shtml.

44. Дементьев О. М. Проблемы возраста уголовной ответственности : лекции к курсу / О. М. Дементьев, О. П. Копылова. – Тамбов : Изд-во ГОУ ВПО ТГТУ, 2010. – 80 с.

45. Денисов С. Ф. Особа злочинця молодіжного віку: проблема вікового розмежування / С. Ф. Денисов, І. В. Пертая // Держава та регіони. Серія: Право. – 2009. – № 2. – С. 57–61.

46. Денисов С. Ф. Соціально-правові визначення віку кримінальної відповідальності // Право та державне управління. – 2012. – № 3. – С. 134–

140.

47. Денисов С. Ф. Формування особистості злочинця молодіжного віку / С. Ф. Денисов, О. І. Напиральська // Держава та регіони. Серія: Право. – 2007. – № 1. – С. 43–47.

48. Диво народження: найменші немовлята в світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nashamama.com/nemovlyya/1583divo-narodzhennya-naimenshi-nemovlyata-v-sviti.html>

49. Доляновська І. М. Кримінальна відповідальність за експлуатацію дітей (аналіз складу злочину) : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Доляновська І. М.; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 228 с.

50. Другий (Волинський) Статут Великого князівства Литовського 1566 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: litopys.org.ua/statut2/st1566.htm.

51. Дудоров О. О. Кримінальне право: навч. посіб. / Дудоров О. О. , Хавронюк М. І.; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – К., 2014. – 944 с.

52. Ефимкина Р. П. Психология развития: метод. указания / Р. П. Ефимкина. – Новосибирск: Новосибирский гос. ун-т, 2004. – 54 с.

53. Євко В. Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект // Право України. – 2001. – № 8. – С. 107–110.

54. Єреґян А. Р. Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – № 4. – С. 54–61

55. Заброцький М. М. Вікова психологія : навч. посіб. / М. М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.

56. Заєць Я. Б. До проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами / Я. Б. Заєць // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 5. – С. 92–97.

57. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: У 3 кн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1: Теоретичні

засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.

58. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15/paran464#n464>

59. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 1 грудня 1998 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.

60. Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку» від 16 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 4. – С. 18.

61. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

62. Закон України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 № 2262-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2262-12>

63. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.): навч. посіб. – К.: Істина, 2007. – 128 с.

64. Заславська М. Г. Кримінальна відповідальність за неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей: соціальна обумовленість і склад злочину: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.12.00.08. – Харків, 2006. – 224 с.

65. Заяць Я. До проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 5. – С. 92–97.

66. Зеленський С. М. Концептуальні положення здійснення правосуддя у справах дітей, які не досягли віку кримінальної відповідальності / С. Зеленський // Бюлетень Міністерства юстиції України. –

2009. – № 7. – С. 56–64.

67. ЗМІ (УНІАН): У Дніпродзержинську з тіл померлих новонароджених зникають органи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/847520-u-dniprodzerjinsku-z-trupiv-pomerlih-povonarodjenih-znikayut-organi.html>

68. Зубашенко Ю. Джерела кримінального права Староруської держави // Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Серія юридична. – 2002. – Вип. 37. – С. 79–84.

69. Іванов В. М. Історія держави і права України: навч. посіб. – К. : Атіка, 2007. – 728 с.

70. Історія держави і права України: навч. посіб. / за ред. А. С. Чайковського. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 512 с.

71. Калмиков Д. О. Експлуатація дітей, що спричинила істотну шкоду освітньому рівню дитини / Д. О. Калмиков // Адвокат . – 2010. – № 6. – С. 43–48.

72. Калмиков Д. О. Особливості дії закону про кримінальну відповідальність за експлуатацію дітей / Д. О. Калмиков // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 226–233.

73. Канібер Ю. М. Потерпілий як ознака складу злочину / Ю. М. Канібер // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право. – 2013. – № 1077, вип. 15. – С. 114–118.

74. Карпенко М. О. Деякі питання вирішення справ про суспільно небезпечні діяння, вчинені особою, яка не досягла віку, з якого можлива кримінальна відповідальність / М. О. Карпенко // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4. – С. 388–392.

75. Квак В. В. Поняття віку особи в кримінальному праві // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2011. – Вип. 6. – С. 143–145.

76. Кистяковский А. Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления с обзором русских учреждений / А. Ф. Кистяковский. – К.,

1878. – 232 с.

77. Ковалев А. Г. Психология личности / А. Г. Ковалев. – Изд. 3-е. – М.: Просвещение, 1970. – 392 с.

78. Ковальчук. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.poradypravni.com.ua/vik__z_yakoho_mozhe_nastavaty_kryminalna_v_idpovidalnist,statti,22,142,916.html

79. Ковна У. С. Поняття малолітньої особи та її процесуальне становище в кримінальному судочинстві / У. С. Ковна // Вісник Львівського національного університету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 459–464.

80. Ковтун Н. Додаткові покарання для неповнолітніх: історичний аспект // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2009. – Вип. 48. – С. 270–278.

81. Козак В. А. Кримінальна відповідальність за використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (аналіз основного складу злочину) / В. А. Козак // Право : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – 2011. – Вип. 17. – С. 171–176.

82. Коржанський М. Й. Словник кримінально-правових термінів. – К.: ТОВ «Генеза». – 2000. – 200 с.

83. Кочура А. В. Історичні аспекти розвитку поняття «неповнолітній потерпілий» у кримінальному судочинстві / А. В. Кочура, О. О. Кочура // Право і Безпека. – 2011. – № 4. – С. 11–14.

84. Кочура О. О. Правовий інститут представництва неповнолітнього потерпілого як один з видів кримінальних процесуальних гарантій забезпечення прав та законних інтересів осіб у кримінальному провадженні / О. О. Кочура // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3. – С. 80–88.

85. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.

86. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Н. М. Крестовська ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2008. – 468 с.
87. Кривачук Л. Ф. Теоретичні аспекти проблеми насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми / Л. Ф. Кривачук // Університетські наукові записки. – 2011. – № 3. – С. 380–386.
88. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – К.: Юридична думка, 2004. – 352 с.
89. Кримінальне право України. Загальна та Особлива частини: навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Стратонова. – К.: Істина, 2007. – 400 с.
90. Кримінальне право України. Загальна частина: Схеми. Таблиці. Визначення: навч. посіб. / за ред. Є. В. Фесенка. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 272 с.
91. Кримінальне право України: Загальна частина: навч. посіб. / авт.-упоряд. П. В. Хряпінський. – Суми : Університетська книга, 2009. – 687 с.
92. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. (із змінами, внесеними згідно із Законами № 746-VII (746-18) від 21.02.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page11>
93. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 року (втратив чинність). – К. : Атіка, 2000. – 244 с.
94. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. Т. 1 : Загальна частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 376 с.
95. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.
96. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар. /

відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Вид. п'яте, переробл. та доповн. – Х.: ТОВ «Одісей», 2008. – 800 с.

97. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua>

98. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К.: Юстініан, 2012. – 1224 с.

99. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в уголовном праве (Вопросы теории) / Л. Л. Кругликов. – Воронеж: Воронежский университет, 1985. – 164 с.

100. Кудрявцев И. А. Судебно-психологическая экспертиза / И. А. Кудрявцев. – М.: Медицина, 1988. – 230 с.

101. Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 624 с.

102. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.

103. Кухарук Ю. О. Зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність / Ю. О. Кухарук, А. Ю. Вашечкіна // Юридична наука. – 2012. – № 5. – С. 127–132.

104. Кушнір Н. П. Поняття потерпілого за кримінально-процесуальним законодавством України / Н. П. Кушнір // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 438–442.

105. Левенець І. В. Судова психіатрія: навч. посіб. / Левенець І. В. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 328 с.

106. Левицька Л. В. Кримінологічні проблеми запобігання насильницьким злочинам щодо неповнолітніх: монографія / Нац. акад. держ. податкової служби України. – К.: Ірпінь, 2006. – 180 с.

107. Лемішко Ю. Ю. Вчинення злочину 3

використанням малолітнього як обставина, що обтяжує покарання / Ю. Ю. Лемішко // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 463–467.

108. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник / Л. М. Лобойко. – К.: Істина, 2014. – 432 с.

109. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. – СПб., 1867 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Allpravo.ru.

110. Любченко Д. Поняття суб'єкта злочину за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) // Право України. – 2005. – № 3. – С. 125–128.

111. Магарін М. С.. Суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України: монографія / М. С. Магарін, Д. В. Бараненко; під ред. д-ра юрид. наук, професора Є. Л. Стрельцова. – Одеса: Астропринт, 2001. – 104 с.

112. Максимович Р. Досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, як загальна ознака спеціального суб'єкта злочину / Р. Максимович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 287–293.

113. Максимович Р. Л. «Вікова» ознака службової особи // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2006. – Вип. 42. – С. 308–314.

114. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы : справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо. – 2005. – 896 с.

115. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособ. – 2-е изд., испр., доп. – М.: Дело, 2001. – 272 с.

116. Меркулова Ю. В. Участь психолога в слідчих діях відносно неповнолітніх учасників кримінального процесу / Ю. В. Меркулова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 4. – С. 307–309.

117. Мирошніченко Н. М. Вікова осудність у кримінально-правовій доктрині України: дис. ...канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2013. –

228 с.

118. Мирошниченко Н. М. Вікова осудність у кримінально-правовій доктрині України: автореферат дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.08 / Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2013. – 21 с.

119. Мирошниченко Н. М. Проблемні питання віку кримінальної відповідальності / Н. М. Мирошниченко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Вип. 32 / редкол. д-р юрид. наук С. В. Ківалов та ін. – О.: Юрид. л-ра, 2007. – С. 167–169.

120. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р. И. Михеев. – Владивосток, 1983. – 244 с.

121. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми) : : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / В. Ф. Мороз. – Х., 1999. – 18 с.

122. Мороз В. Ф. Делінквентність дітей до чотирнадцятирічного віку: (Кримінологічні проблеми): дис. ... канд. юрид. наук / В. Ф. Мороз. – Харків, 1999. – 198 с.

123. Мухина В. С. Психология дошкольника : [учеб. пособ. для студентов пед. ин-тов и уч-ся пед. училищ / Валерия Сергеевна Мухина] ; под ред. Леонида Абрамовича Венгера. – М. : Просвещение, 1975. – 239 с.

124. Мясников О. А. Смягчающие и отягчающие наказание обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике / М. А. Мясников. – М.: ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – 240 с.

125. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посіб. / В. О. Навроцький. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 704 с.

126. Навроцький В. О. Ознаки посадової особи та кваліфікація господарських злочинів, вчинених нею / Навроцький В. О., Брич Л. П. // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 1. – С. 58–62.

127. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. – 4-те вид., переробл. та доповн. – К.: А. С.

К., 2006. – 848 с.

128. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 7-ме вид., переробл. та доповн. – К.: Юридична думка, 2010. – 1288 с.

129. Немовля. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Немовля>

130. Нецька Л. С. Договір про створення, виконання малолітніми та неповнолітніми особами: трудовий чи цивільно-правовий? / Л. С. Нецька, О. М. Боржемська // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – № 3. – С. 224–228.

131. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Дослідження особи злочинця у структурі криміналістичної характеристики насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом, вчинене щодо малолітньої особи / Г. Ю. Нікітіна-Дудікова // Митна справа. – 2013. – № 4(2). – С. 125–129.

132. Новонароджений. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Новонароджений>

133. Огурцов С. А. Дискуссионные вопросы так называемой возрастной невменяемости / С. А. Огурцов // Вестник Российской правовой академии. – 2012. – № 4. – С. 56–60.

134. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. А. Ольховик ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 219 с.

135. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Л. А. Ольховик ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2006. – 21 с.

136. Орленко Н. А. До питання про вікову осудність у Кримінальному процесуальному кодексі України / Н. А. Орленко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 232–235.

137. Осадча А. С. Службові особи і особи, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, як спеціальні суб'єкти злочину: аналіз законодавчих новел // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Економічна теорія та право. – 2013. – № 2. – С. 251–259.

138. Отчак Н. Я. Особливості застосування покарань щодо неповнолітніх / Н. Я. Отчак // Митна справа. – 2014. – № 5. – Ч. 2, кн. 1. – С. 169–174.

139. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. – К.: Кондор, 2011. – 468 с.

140. Павлов В. Г. Суб'єкт преступления и уголовная ответственность / В. Г. Павлов. – СПб. : Лань; Фонд «Университет», 2000. – 192 с.

141. Павлова Ю. Фізична активність людей похилого віку // Павлова Ю., Вовканич Л., Виноградський Б. // Здоров'я і спорт. – 2010. – № 1. – С. 62–65.

142. Павловська А. А. Кримінальна відповідальність неповнолітніх: вікові особливості / А. А. Павловська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 156–159.

143. Павловська А. А. Сучасний стан законодавчої регламентації віку кримінальної відповідальності й перспективи його розвитку / А. А. Павловська, О. В. Смаглюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 5, том 3. – С. 63–66.

144. Палюх Л. Щодо питання про модель інститутів вікової неосудності, обмеженої вікової осудності у кримінальному законодавстві України / Л. Палюх // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 202–211.

145. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування: навч. посіб. / Л. М. Палюх. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2010. – 214 с.

146. Панов М. І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства:

збірник / М. І. Панов; передмова В. П. Тихого. – К. : Ін Юре, 2010. – 812 с.

147. Перевезення дітей та немовлят [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.utair.ua/ua/information/passrights/4274552.html>

148. Пилипенко А. А. Питання регулювання трудових відносин малолітніх осіб у сфері шоу-бізнесу / А. А. Пилипенко, М. О. Кравчук, К. А. Полякова // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Право . – 2014. – № 1. – С. 100–104.

149. Подколзин А. А. Количественная оценка показателей смертности, старения, продолжительности жизни и биологического возраста / А. А. Подколзин, В. Н. Крутько, В. И. Донцов // Профилактика старения. – 1999. – Вып. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журналу: <http://medi.ru/doc/70.htm>

150. Попрядухина И. В. Правонарушения и юридическая ответственность по Судебнику 1497 года : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.00 / И. В. Попрядухина. – К., 2012. – 34 с.

151. Порсева Х. О. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій осіб похилого віку: автореф. дис.... канд. психол. наук / Х. О. Порсева. – К., 2005. – 21 с.

152. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачено права потерпілих від злочинів» : від 02.07.2004 р., № 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/A78739119E3E2563C3256F08002065BA?OpenDocu>

153. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / колектив авторів; за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Х.: Кроссруд, 2008. – 364 с.

154. Права, за якими судиться малоросійський народ : 1743 / [Ю. С. Шемшученко (відп. ред. та авт. передм.), К. А. Вислобоков (упоряд.)]. – К., 1997. – 547 с.

155. Примаченок А. А. Проблемы борьбы с преступностью

несовершеннолетних / А. А. Примаченок. – Минск, 1980. – 159 с.

156. Присяжнюк Т. І. Інститут потерпілого у кримінальному праві України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Т. І. Присяжнюк. – К., 2006. – 20 с.

157. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо використання дитини для жебракування : Закон України від 15.01.2009 р. № 894-VI // Урядовий кур'єр.

158. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5 // Юридичний вісник України. – 2004. – № 27 – 3–9 липня. – С. 11–15.

159. Проект Трудового кодексу України від 22.04.2013 р. № 2902, внесений народними депутатами (Я. М. Сухим, О. М. Стояном) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=46746&pf35401=259514>

160. Проць О. Гуманізація кримінально-правового впливу на неповнолітніх // Людина і закон: публічно-правовий вимір : матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. «VII Прибузькі юридичні читання», 25–26 листопада 2011 року / за ред. С. В. Ківалова, В. О. Тулякова, О. В. Козаченка. – Миколаїв : Іліон, 2011.

161. Психология развития / под ред. А. К. Болотовой и О. Н. Молчановой. – М: ЧеРо, 2005. – 524 с.

162. Пудовочкин Ю. Е. Ответственность за преступления против несовершеннолетних по российскому уголовному праву / науч. ред., проф. Г. И. Чечель. – СПб., 2002. – 293 с.

163. Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_208.

164. Реус О. С. Правове регулювання трудової діяльності неповно-

літніх в Україні: монографія / МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ДЦУВС, 2008. – 200 с.

165. Рішення Менського районного суду Чернігівської області. Справа № 1-96/11 року від 26 липня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17382383>

166. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 12 квітня 2011 р. Справа № 1-414/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/14858156>

167. Рішення Олевського районного суду Житомирської області від 19 липня 2012 р. Справа № 1-21/12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25427850>

168. Рогов В. А. Проблемы истории русского уголовного права (15 – середина 17 в.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.00 «Уголовное право и криминология; Уголовно-исполнительное право» / В. А. Рогов. – М., 1999. – 22 с.

169. Розенко В. І. Суб'єкт злочину: лекція / В. І. Розенко, В. К. Матвійчук. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1993. – 36 с.

170. Российское уголовное право. Курс лекций. В 5 т. Том 1. Преступление / под ред. А. И. Коробеева. – Владивосток : Изд-во ДВГУ, 1999. – с.

171. Руководящие начала по уголовному праву РСФСР 1919 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1919. – № 66. – Ст. 590.

172. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – 2-ге вид., доповн. – К. : Академвидав, 2011. – 382 с.

173. Саинчин А. С. Особенности расследования детоубийств: монография / Саинчин А. С., Никитин Г. Д. – Одесса, 2005. – 112 с.

174. Сапожнікова О. Вік кримінальної відповідальності в Україні (історичний аспект) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право». – 2008. – Вип. 9. – С. 416–419.

175. Сапожнікова О. Особливості вікового критерію кримінальної відповідальності // Право України. – 2009. – № 7. – С. 158–161.

176. Сапожнікова О. Проблемні питання, що пов'язані із встановленням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2007. – Вип. 45. – С. 170–175.

177. Сараев Н. В. Общественно опасные деяния лиц, не достигших возраста уголовной ответственности, как криминологическая категория: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. спец. 12.00.08. – Ростов-на-Дону, 2007. – 27 с.

178. Світличний О. О. Кваліфіковані склади злочину розбещення неповнолітніх / О. О. Світличний // Право і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 110–118.

179. Світличний О. О. Неповнолітня особа як потерпілий від розпусних дій у Кримінальному кодексі України / О. О. Світличний // Право і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 153–159.

180. Світличний О. О. Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. О. Світличний. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.

181. Семчук Н. О. Характеристика втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: порівняльно-правове дослідження / Н. О. Семчук // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2010. – № 4. – С. 120–123.

182. Сенаторов М. В. Потерпілий від злочину в кримінальному праві / М. В. Сенаторов ; за наук. ред. В. І. Борисова. – Х.: Право, 2006. – 208 с.

183. Сеньківська Л. І. Проблеми психоемоційних розладів у дітей, потерпілих від психологічного насильства / Л. І. Сеньківська // Одеський медичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 45–49.

184. Сидоров Б. В. Поведение потерпевших от преступления и уголовная ответственность: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Казань, 1999.

– 24 с.

185. Сикирич Е. Философия возраста. Загадочные циклы в жизни человека // [Электронный ресурс]. – Режим доступа // http://www.manwb.ru/articles/philosophy/filosofy_and_life/PhilosophyOlder_JS/

186. Новые направления судебно-психологической экспертизы / О. Д. Ситковская, Л. П. Коньшева, М. М. Коченов. – М.: Юрлитинформ, 2000.

187. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21. – Ст. 135.

188. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / авт. колектив Багач Е. М., Білоусов Ю. В., Ватрас В. А., Давидова Н. О., Кодинець А. О. – К.: Ліга, 2010. – 579 с.

189. Сіренко О. В. Потерпілий у криміналістичній характеристиці крадіжок, грабежів та розбійних нападів, вчинених неповнолітніми / О. В. Сіренко // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2014. – № 2. – С. 156–161.

190. Скоткіна В. П. Вік людини // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 672 с.

191. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rozum.org.ua/index.php?a=term&d=18&t=12186>

192. Соловій Я. Щодо визначення меж кримінальної відповідальності / Я. Соловій // Право України. – 1995. – № 12. – С. 52–57.

193. Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності: дис... канд. юрид. наук; спец.: 12.00.08 / Я. І. Соловій. – К., 2004. – 223 с.

194. Старение населения в цифрах и фактах // [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://un.by/ru/unfra/press-folder/factlist/>

195. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. – К., 2006. – 225 с.

196. Старко О. Л. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої

дитини (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): автореф. дис. ... на здобуття канд. юрид. наук. – К., НУВС, 2007. – 21 с.

197. Статут Великого княжества Литовского 1588 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// starbel. narod.ru/statut1588.htm](http://starbel.narod.ru/statut1588.htm).

198. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции. – Часть общая. – В 2 т. – М.: Наука, 1994. – Т. 2. – 393 с.

199. Таганцев Н. С. Русское уголовное право: лекции / Н. С. Таганцев. – Часть общая. – В 2 т. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.

200. Терентьев В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: дис. ...канд. юрид. наук по спец. 12.00.08; Одесская национальная юридическая академия. – Одесса, 2003. – 195 с.

201. Терентьев В. І. Відповідальність спеціального суб'єкту злочину з кримінального права України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук за спец.12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2003. – 20 с.

202. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – Львів: Ліга-Прес, 2007. – 92 с.

203. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2006. – 400 с.

204. Товмазова Є. Окремі аспекти кримінально-правового захисту життя та здоров'я дітей за законодавством України та деяких зарубіжних країн // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 4. – С. 143–146.

205. Топольскова І. О. Боротьба із втягненням неповнолітніх у злочинну або іншу антигромадську діяльність: монографія / МВС України, Луг. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України; [наук. ред. д-р юрид. наук, проф. В. П. Ємельянов]. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2003. – 192 с.

206. Уголовный кодекс УССР Утвержден ВУЦИК 23 августа 1922 г.: с алфавитным указателем. – Изд. 2-е, офиц. – Харьков: Юриздат Наркомюста УССР, 1922. – 100 с.

207. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

208. Федорчук І. М. Обставини, які обтяжують покарання за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук.../ І. М. Федорчук. – Львів, 2010. – 219 с.

209. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів вищих навчальних закладів / П. Л. Фріс. – К.: Атіка, 2004. – 488 с.

210. Фролькис В. В. Старение и биологические возможности организма / Фролькис В. В. – М.: Наука, 1975. – 272 с.

211. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.

212. Цветкова Ю. В. Єфремівська Кормча – джерело права Київської Русі (кінець XI – початок XII ст.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю. В. Цветкова. – К., 2003. – 210 с.

213. Биологический возраст и темпы старения студентов с разным уровнем двигательной активности / Церковная Е. В., Нефедова А. Л., Осипов В. Н., Миргород О. А. // Физическое воспитание студентов. – 2011. – № 1. – С. 130–132.

214. Чорна Ж. Л. Особливості дієздатності малолітніх і неповнолітніх осіб за цивільним законодавством України, Росії, Білорусі / Ж. Л. Чорна // Університетські наукові записки. – 2010. – № 3. – С. 60–64.

215. Шаблистий В. Зниження віку кримінальної відповідальності як засіб запобігання погрозам вбивства // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 312–317.

216. Шаповаленко И. В. Возрастная психология (психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.

217. Шевченко Н. П. Уголовная ответственность за вовлечение несовершеннолетнего в совершение преступления: дис. .. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Н. П. Шевченко.— М.: РГБ, 2003. – 206 с.

218. Штирлов О. В. Генеза безпорадного стану особи потерпілого у вітчизняному кримінальному законодавстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/229-kruminal-pravo/14673-2011-01-18-22-38-43.html>

219. Щотова Ю. М. Правове регулювання працевлаштування молоді в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Ю. М. Щотова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 19 с.

220. Щукина Г. И. Возрастные особенности школьника: учеб. пособ. / Г. И. Щукина. – Л., 1955. – 211 с.

221. Юзікова Н. С. Особливості застосування до неповнолітніх покарань за наявності обставин, що виключають їх призначення / Н. С. Юзікова // Держава та регіони. Сер. Право. – 2011. – Вип. 2. – С. 116–120.

222. Возрастная невменяемость: теоретические проблемы и практика применения ч. 3 ст. 20 УК РФ / Яковлева Н. Г., Цымбал Е. И., Разумовская П. Е. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z904_page_1.html

223. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх за законодавством зарубіжних країн / О. С. Яцун // Підприємництво, господарство і право. – 2008 – № 12. – С. 162–166.

**Приватний вищий навчальний заклад
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»**

вул. Кульпарківська, 99, Львів 79021, тел. (+38032) 292-87-08, ел. пошта: Bussiness_law@ukr.net
99, Kulparkivska Str., L'viv, 79021, tel. (+38032) 292-87-08, e-mail: Bussiness_law@ukr.net

15.01.2016 № 0899

на № _____

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Ректор
доктор економічних наук,
професор,
Заслужений працівник освіти
України**

Л.А. Янковська

АКТ №6

15 січня 2016 р.

м. Львів

Про впровадження
дисертаційного дослідження Плашовецького О.А.
«Кримінально-правова ідентифікація віку особи»
в навчальний процес ПВНЗ «ЛУБП»

ПІДСТАВА: наказ ректора Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» від 14.01.2016 р. № 9

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

голови : декана юридичного факультету, к.ю.н., доцента
Новікова В.В.;

секретаря: зав. кафедри адміністративного права і процесу,
фінансового та інформаційного права , к.ю.н., доцента Чистоклетова
Л.Г.;

членів комісії: зам. декана юридичного факультету, к.і.н., доцента
Томюка І.М.;

У присутності: здобувача кафедри судоустрою; прокуратури та адвокатури Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» Плашовецького О.А.

Комісія відповідно до наказу по університету від 14.01.2016 р. № 9 розглянула й узагальнила матеріали дисертаційного дослідження Плашовецького О.А. «Кримінально-правова ідентифікація віку особи».

На основі проведеного аналізу комісія дійшла до висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання:

- у науково-дослідницькій сфері – теоретичні положення роботи, що спрямовані на уточнення окремих понять, категорій для найбільш ефективного їх використання, узагальнення і висновки, методи системного та порівняльного аналізу, прогнозування та моделювання можуть бути використані для подальшого проведення наукових досліджень;

- у правотворчій сфері – в результаті дослідження сформульовано низку пропозицій щодо внесення змін і доповнень до чинного законодавства;

- у навчальному процесі – були використані під час підготовки підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, методичних рекомендацій, а також під час читання навчальної дисципліни «Кримінальне право України».

Голова комісії
секретар комісії
члени комісії:

В. В. Новіков
Л. Г. Чистоклетов
І. М. Томюк

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

пл. Генерала Григоренка, 3, м. Львів, 79007, тел. (032) 258-60-01,
телекс 234366, E-mail: lviv-gumvs@lv.ukpost.ua

№ _____

На № _____ від _____
ЗАТВЕРДЖУЮ
Начальник СУ ГУНП
у Львівській області
полковник поліції
Самарчук М.В.

«10» жовтня 2016 р.

АКТ №6

04 жовтня 2016 р.

м. Львів

Про впровадження
дисертаційного дослідження Плашовецького О.А.
«Кримінально-правова ідентифікація віку особи»

Комісія у складі:

- голови : начальника Вибухотехнічного відділу ГУНП у Львівській області доктора юридичних наук, полковника поліції Сопільника Л.І.
члена комісії: слідчого СУ ГУНП у Львівській області кандидата юридичних наук, капітана поліції Сопільника Р.Л.

Комісія розглянула й узагальнила матеріали дисертаційного дослідження Плашовецького О.А. «Кримінально-правова ідентифікація віку особи».

На основі проведеного аналізу комісія дійшла до висновку, що подані на розгляд матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у службовій підготовці слідчих, а саме:

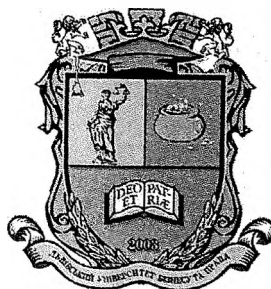
– теоретичні положення роботи, узагальнення і висновки, методи системного та порівняльного аналізу, прогнозування та моделювання можуть бути використані для подальшого навчання слідчих у системі службової підготовки.

Голова комісії
член комісії:

Л.І. Сопільник
Р.Л. Сопільник

**Приватний вищий навчальний заклад
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»**

вул. Кульпарківська, 99, Львів 79021, тел. (+38032) 292-87-08, ел. пошта: Bussiness_law@ukr.net
99, Kulparkivska Str., L'viv, 79021, tel. (+38032) 292-87-08, e-mail: Bussiness_law@ukr.net

22.09.2016р № 0811

на № _____

**Голові Комітету Верховної Ради України з
питань законодавчого забезпечення
правоохоронної діяльності
Кожем'якіну Андрію Анатолійовичу**

Вельмишановний Андрію Анатолійовичу!

Для використання у законотворчій діяльності надсилаємо Вам проекти Законів України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту немовлят)» та «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту осіб похилого віку)», підготовлені у результаті написання кандидатської дисертації аспірантом кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу і права» Плашовецьким Олександром Андрійовичем на тему: «Кримінально-правова диференціація віку».

Сподіваємось, що пропонований законопроект буде корисним і допоможе у подальшому вдосконаленні вітчизняного права.

З повагою,

Ректор

ПВНЗ «Львівський університет бізнесу і права»

Л.А. Янковська

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України

«Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту немовлят)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття проекту Закону

Кримінальний кодекс України 2001 р. у ч. 1 ст. 53 закріплює особливі умови кримінально-правового захисту малолітніх та неповнолітніх осіб.

В той же час, про дітей до 1 року (немовлят) як потерпілих в Особливій частині КК не згадується взагалі. В наш час проти немовлят часто вчиняються різноманітні злочини. Статистика свідчить, що вони втричі більше ризикують загинути від рук батьків або інших осіб, аніж діти віком від одного до чотирьох років, та у чотири – п'ять разів більше, ніж діти віком від 5 до 14 років.

Зважаючи на наведене, в державі назріла нагальна необхідність вдосконалення відповідних приписів чинного Кримінального кодексу України.

2. Цілі та завдання проекту Закону

Необхідність ухвалення проекту Закону обумовлена потребою виправлення приписів Кримінального кодексу України, з метою закріплення на законодавчому рівні поняття «немовля» та встановлення підвищеної відповідальності за злочини, потерпілими від яких є немовлята.

3. Загальна характеристика і основні положення проекту Закону

Проект Закону передбачає внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України:

- Пропонується статтю 146 Кримінального кодексу України доповнити приміткою, у якій на законодавчому рівні закріпити поняття «немовля»;
- Пропонується статті 146, 147, 149, 150-1 окремими частинами, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на немовлят.

4. Стан нормативно-правової бази у сфері правового регулювання

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють зазначене питання, є Конституція України, Кримінальний кодекс України.

Прийняття проекту Закону не потребуватиме внесення змін та доповнень до інших законодавчих актів України.

5. Фінансово-економічне обґрунтування проекту Закону

Прийняття проекту Закону не потребуватиме додаткових витрат з Державного бюджету України.

6. Очікувані правові та соціально-економічні наслідки прийняття проекту Закону

Прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту немовлят)» дасть можливість закріпити поняття «немовля», окреслити його суть та характерні ознаки, що сприятиме полегшенню розуміння та процедурі кримінально-правового захисту останніх.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту немовлят)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Внести до Кримінального кодексу України такі зміни:

1. У Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131):

1) статтю 146 доповнити приміткою наступного змісту:

Примітка. У статтях 146, 148, 149, 150-1 цього Кодексу під немовлям слід розуміти дитину віком до одного року.

2) статтю 146 доповнити частиною 4 наступного змісту:

4. Ті самі діяння, вчинені щодо немовляти, – караються позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років.

3) статтю 147 доповнити частиною 3 наступного змісту:

3. Ті самі дії, якщо вони були вчинені щодо немовляти, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна.

4) статтю 149 доповнити частиною 4 наступного змісту:

4. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо немовляти, –

карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна.

5) статтю 150-1 доповнити частиною 4 наступного змісту:

4. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені

щодо немовляти, –

карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна.

II. Цей Закон набирає чинності через десять днів з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проекту Закону України

«Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту осіб похилого віку)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття проекту Закону

Кримінальний кодекс України 2001 р. у ч. 1 ст. 53 закріплює особливі умови кримінально-правового захисту малолітніх та неповнолітніх осіб.

Водночас слід констатувати, що спеціальні статті, які безпосередньо захищали б осіб похилого віку, в КК України відсутні. Тому доцільно КК України доповнити нормою, в якій встановити відповідальність за жорстоке поводження з особами похилого віку. Ця норма буде слугувати ще й превентивним заходом проти вчинення інших злочинів проти осіб похилого віку. Врахування інтересів осіб похилого віку в кримінальній політиці буде сприяти їх більшій незалежності та соціальній інтеграції.

Зважаючи на наведене, в державі назріла нагальна необхідність вдосконалення відповідних приписів чинного Кримінального кодексу України.

2. Цілі та завдання проекту Закону

Необхідність ухвалення проекту Закону обумовлена потребою виправлення приписів Кримінального кодексу України, з метою закріплення на законодавчому відповідальності за злочини, потерпілими від яких є особи похилого віку.

3. Загальна характеристика і основні положення проекту Закону

Проект Закону передбачає внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України:

- Пропонується Кримінальний кодекс України доповнити статтею 136-1, яка встановлюватиме кримінальну відповідальність за жорстоке поводження з особами похилого віку.

4. Стан нормативно-правової бази у сфері правового регулювання

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють зазначене питання, є Конституція України, Кримінальний кодекс України.

Прийняття проекту Закону не потребуватиме внесення змін та доповнень до інших законодавчих актів України.

5. Фінансово-економічне обґрунтування проекту Закону

Прийняття проекту Закону не потребуватиме додаткових витрат з Державного бюджету України.

6. Очікувані правові та соціально-економічні наслідки прийняття проекту Закону

Прийняття проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту осіб похилого віку)» дасть можливість криміналізувати жорстоке поводження з особами похилого віку, що сприятиме процесу кримінально-правового захисту останніх.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінально-правового захисту осіб похилого віку)

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Внести до Кримінального кодексу України такі зміни:

1. Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131):

1) доповнити статтею 136-1 наступного змісту:

Стаття 136-1. Жорстоке поводження з особами похилого віку

1. Жорстоке поводження з особами похилого віку, що виразилося в заподіянні фізичного болю, обмеженні волі, зневазі обов'язками по догляду за особою похилого віку, загрозі фізичним насильством, знищенню майна, інших жорстоких діях, –

карається штрафом від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі діяння, якщо вони спричинили смерть особи похилого віку або інші тяжкі наслідки, –

караються обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

II. Цей Закон набирає чинності через десять днів з дня його опублікування.

Голова Верховної Ради України